

Σε Αναζήτηση του Κωνσταντίνου Μάνου
Συγγραφέα του *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμη*
1801

Αθήνα
2011

Πρόλογος

Λίγο νωρίτερα από το 1801 ένας νεαρός Φαναριώτης καταπιάνεται με τη συγγραφή ενός ποιμενικού ειδυλλίου. Επιθυμύσε, ως φαίνεται, να διασκεδάσει τησχόλη του, να εξασκήσει την πένα του, μα πάνω απ' όλα να πείσει τους λόγιους του κύκλου του, τουλάχιστον, για την πολυμάθειά του και το ήθος του. Το έργο του τυπώνεται το 1801 και κανείς δεν μπορεί να του προσάψει την κατηγορία πως δε στάθηκε «ωφέλιμος» με το μικρό του βιβλιαράκι. Μάλιστα, στάθηκε τόσο «ωφέλιμος» και απ' ό,τι φαίνεται κατάφερε να τέρψει τις φιλόμουσες συντροφίες του άστεως, οι οποίες θα αποτελούνταν από νεαρά αγόρια (υποψήφιους εραστές) και λιγοστά κορίτσια (επαρκείς μούσες), λάτρεις των «ηδονικών αναγνωσμάτων», ώστε το έργο του να επανεκδοθεί αμέσως το 1802. Μάλλον τα αντίτυπα της πρώτης έκδοσης είχαν εξαντληθεί.

Ο Κωνσταντίνος Μάνος έγραψε ένα δημοφιλές, όπως αποδείχτηκε, ποιμενικό ειδύλλιο, *Τα Κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην. Πόνημα Ποιμενικόν*, το οποίο γνώρισε τέσσερις εκδόσεις: Βούδα 1801, Τεργέστη 1802, Κωνσταντινούπολη 1811 και τέλος Αθήνα 1836. Η πλοκή του *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην* εκτυλίσσεται σε δώδεκα κεφάλαια. Προηγούνται μια αφιέρωση στην θεά Αφροδίτη, «Γαληνοτάτη και Κραταιοτάτη Βασίλισσα, Κυρία, Κυρία Αφροδίτη, Θεά και Αυτοκρατόρισα Πάσης Καλλονής», το κεφάλαιο «Τοις Εντευξομένοις» και ένας εκτενής πρόλογος τριακοσίων στίχων με τίτλο «Προοίμιον ήτοι Εαρολογία». Το τελευταίο κεφάλαιο (ΙΓ') λειτουργεί ως επίλογος, όπου ο ποιητής παραθέτει τις απόψεις του για τον έρωτα και τα ήθη της εποχής του με διάθεση να νουθετήσει. Τέλος, να αναφέρουμε πως τα έντεκα από τα δώδεκα κεφάλαια, στα οποία εκτυλίσσεται η πλοκή, κλείνουν με πρωτότυπα φαναριώτικα τραγούδια, τα οποία παρουσιάζουν μετρική ποικιλία. Σε αυτά τα τραγούδια ο νεαρός Μάνος πειραματίζεται με το μέτρο, ενώ προσφέρει στο αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών πρωτότυπα τραγούδια· ένα αγαπημένο ποιητικό είδος του κοινού αυτού, το οποίο κυκλοφορούσε ευρέως σε χειρόγραφες ανθολογίες, τις γνωστές μισμαγιές. Μόνο το κεφάλαιο Ε', το οποίο είναι και το συντομότερο (52 στίχοι), δεν κλείνει με τραγούδι.

Στα δώδεκα μέρη περιγράφεται η προσπάθεια του ποιμένα Κλεάνθη να πείσει την αγνή βοσκοπούλα Αβροκόμη για τα αληθινά συναισθήματα που τρέφει. Μετά από την άρνηση της βοσκοπούλας, τα παράπονα, την επιμονή και τους στοχασμούς του Κλεάνθη πάνω στον έρωτα, επέρχεται η πολυπόθητη ένωση με τον ηθικότερο, φυσικά, τρόπο. Η υποτυπώδης πλοκή του έργου ξεδιπλώνεται με δύο τρόπους: Είτε μέσω του ποιητή, ο οποίος, έχοντας το ρόλο του αφηγητή, προωθεί την «πλοκή», είτε μέσω στιχομυθίας μεταξύ των δύο προσώπων του έργου. Ο ποιητής, ως παντογνώστης αφηγητής που προλογίζει και σχολιάζει το περιεχόμενο κάθε κεφαλαίου, εμφανίζεται σε όλα τα μέρη εκτός του Α'.¹

¹ Για μια πρώτη περιγραφή-παρουσίαση της έκδοσης του 1836 βλ. Αλέξης Πολίτης (επιστ. υπευθ.), Παναγιώτης Αντωνόπουλος, Βασιλική Παλαιχώρη, Αλέξης Πολίτης, Ηρώ Βαμβακίδου (συντ.), *Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης, 1801-1850*, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, 2008, σ. 172 στο <http://poetry.ims.forth.gr/>.

Παρά όλη τη μεγάλη επιτυχία του έργου κατά την πρώτη τριακονταετία του 19^{ου} αιώνα, σήμερα είναι πλήρως λησμονημένο. Ο Μάνος ίσως να είχε μεγαλύτερες προσδοκίες, αλλά παραδόξως, παρά την εκδοτική επιτυχία του έργου, ο κοινωνικός περίγυρος του ποιητή δεν αρκεί, ώστε να ταυτίσουμε με απόλυτη ασφάλεια το πρόσωπο του ποιητή. Ακόμα και στην τόσο πλούσια σε λεπτομέρειες *Ιστορία* του, ο Κ. Θ. Δημαράς δεν αναφέρεται στο ειδύλλιο του Μάνου, παρόλο που αντίτυπο του έργου (εκδ. 1811) εντοπίζεται στη βιβλιοθήκη του.² Σίγουρα το έργο δε γοητεύει τον σημερινό αναγνώστη, αλλά στέκει ως αδιάσειστο λογοτεχνικό τεκμήριο των γούστων του κοινού στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Όταν μιλάμε για ένα λογοτεχνικό τεκμήριο στα χρόνια του Διαφωτισμού, καλό είναι να έχουμε κατά νου ότι η απόσταση που χωρίζει τον μέσο αναγνώστη της εποχής από το συγγραφέα είναι σχετικά μικρή, όσον αφορά το λόγο που διαβάσει ο πρώτος και την πρόθεση του δεύτερου. Όταν μάλιστα, έχουμε να κάνουμε με έναν νεαρό λόγιο συγγραφέα, όπως ήταν ο Κωνσταντίνος Μάνος, τότε η απόσταση είναι ακόμα μικρότερη. Ο F. Schlegel σημειώνει: «Υπάρχουν τόσοι πολλοί συγγραφείς εκείνη την εποχή (1801) διότι η λειτουργία της ανάγνωσης και της συγγραφής διέφεραν ελάχιστα».³ Ένας μέσος αστός αναγνώστης και ένας συγγραφέας εκείνη την εποχή (ήδη από το 1770 στη φωτισμένη Ευρώπη) δε χωρίζονται από κάποια μεγάλη απόσταση. Ο πρώτος διαβάσει για να διδαχθεί, ενώ ο δεύτερος γράφει για να διδάξει, αφού έχει διαβάσει για να διδαχθεί. Και οι δύο είναι φορείς της αστικής ανεξαρτησίας, η οποία χαρακτηρίζεται από μία πιο αναπτυγμένη αίσθηση της ατομικής ελευθερίας. Η ατομική ελευθερία προϋποθέτει ένα υποκείμενο που διψά για επικοινωνία και για γνώση, «ώστε να πλουτίσει τον περιορισμένο εμπειρικό του κόσμο».⁴ Ο Paul Keen, αναφερόμενος στο λόγιο αναγνώστη, τονίζει πως αυτός ο αναγνώστης βρίσκεται σε συνεχή κριτικό διάλογο με το κείμενο που έχει μπροστά του. Κάτι τέτοιο έχει ως αποτέλεσμα την αποσαφήνιση της ταυτότητάς του. Μια κοινωνία ατομικών αναγνωστών αποκτά, επομένως, τη δυνατότητα να αναγνωρίσει τον εαυτό της και το χαρακτήρα της ως δημόσιο, μέσω του εντύπου.⁵

Στην περίπτωση του Μάνου διαφαίνεται η εικόνα του λόγιου, ο οποίος έχει αποκομίσει ωφέλιμες γνώσεις από τα βιβλία και τώρα έχει έρθει η σειρά του να προσφέρει τα κατάλληλα εχέγγυα στον αναγνώστη για την ηθική και διανοητική διαμόρφωση του τελευταίου, έστω μέσα από ένα ανάλαφρο έμμετρο ποίημα. Εξαιτίας όμως του είδους (ποιμενικό ειδύλλιο), της θεματικής και της εκδοτικής παρουσίας του ειδυλλίου (ένα μικρό σε έκταση βιβλίο-τσέπης σε 12 ή

² Βλ. την ψηφιακή βάση δεδομένων *Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα*. Ηλεκτρονικός Κατάλογος που φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη <http://www.benaki.gr/bibliology/19.htm>

³ Βλ. Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer, Chris Cullens, Stanford University Press 1990, σ. 117.

⁴ Reinhard Wittmann, «Μια επανάσταση της ανάγνωσης στα τέλη του 18^{ου} αιώνα», μτφρ. Μίλτος Καρκαλής, *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό Κόσμο*, επιμ. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, Αθήνα 2006, σ. 352.

⁵ Paul Keen, *The Crisis of Literature in the 1790's. Print Culture and the Public Sphere*, Cambridge 2004, 32.

16^ο σχήμα), το έργο του Μάνου διαδόθηκε και πέρα από έναν κλειστό κύκλο Φαναριωτών λογίων.

Το έργο αποτέλεσε άμεσο διακεείμενο και για άλλα πρωτότυπα έργα, ενώ στίχοι από τα λυρικά τραγούδια του Μάνου, πέρασαν και στην προφορική παράδοση. Μερικά παραδείγματα: Η γνωστή «Ευρυκόμη» του Σολωμού ίσως να ήταν τελικά «Αβροκόμη»⁶, όπως απαντάται άλλωστε και σε διάφορες ανθολογίες⁷. Το ποιμενικό δράμα του Θεόδωρου Γρυπάρη, *Η Βοσκοπούλα του Αιγαίου* (1838), χρωστά πολλά στο ποίημα του Μάνου.⁸ Στην ανθολογία δημοτικών ασμάτων του Karl Theodor Kind, *Τραγώδια των νεωτέρων Ελλήνων, Neugriechische Volkslieder* (1827) σταχυολογούνται στίχοι από το «Προοίμιο» του ειδύλλιου,⁹ ενώ ο Β. Nikolaidy στο ταξίδι του στην Κοζάνη αναφέρει πως ο αγωγιάτης του τραγουδούσε στίχους από το ειδύλλιο του Μάνου.¹⁰

Πέραν όμως της εκδοτικής τύχης του έργου, υπάρχει και άλλος ένας σημαντικός λόγος για τη διάδοσή του στα «λαϊκότερα» στρώματα αλλά και στα αστικά σαλόνια των Φαναριωτών της εποχής, που εκτιμούσαν τα τερπνά ανάλαφρα αναγνώσματα, για να περάσουν με τη συντροφιά τους ένα ευχάριστο απόγευμα. Εφόσον καταπιανόμαστε με ένα ανάλαφρο ποιμενικό ειδύλλιο, αυτό συνεπάγεται στη σύντομη αναφορά ενός φαινομένου, το οποίο πήρε σημαντικές διαστάσεις στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, ενώ έγινε αισθητό στον ελληνισμό μόλις την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα. Πρόκειται για την κατανάλωση «ηδονικών αναγνωσμάτων» με σκοπό την αισθηματική αγωγή, αλλά και τον εμπλουτισμό του γνωστικού ορίζοντα του αναγνώστη. Αυτή η αγωγή είναι αποτέλεσμα και της τέρψης που θα προκαλέσει το ανάγνωσμα στον αποδέκτη του. Στην περίπτωση των ηδονικών

⁶ Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την υπόθεση του Μαρίνου Σιγούρου, ο οποίος ενδιαφέρθηκε για την εγκυρότητα του τίτλου «Ευρυκόμη»: «Άλλως τε στους φιλιαναγνώστες της εποχής ήταν γνωστό και το ακόλουθο έργο που σώζεται στην οικογενειακή μας βιβλιοθήκη: *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμη, πόνημα ποιμενικόν Κωνσταντίνου Μάνου*, εν Βούδα 1801. Ίσως να το είχε ιδεί και ο Σολωμός που ήταν φίλος με τον πάππον μου», Μαρίνος Σιγούρος (επιμ.), *Δ. Σολωμός, Άπαντα Ποιήματα και Πεζά*, Αθήνα 1957, σ. 587 σημείωση στη σ. 324.

⁷ Εφ. Αιών, φ. 945 (5. 3. 1849), *Η Λύρα του Απόλλωνος* (Ανθολογία), Ζάκυνθος 1851, σ. 71, Κ. Ρωσσόλιμος, *Συλλογή των γνωστών ποιημάτων του Ιππότ. Διονυσίου Κομ. Σολωμού*, Ζάκυνθος 1857, σ. 100 (χωρίς τίτλο. Incip. *Θάλασσα πότε θε να ιδώ την εύμορφη Αβρηκόμη*); Ε. Μαντσαβίνος, Α. Γ. Δαλλαπόρτας (εκδ.), *Ποιήματα του Σολωμού και Ωδή εις τον θάνατόν του*, Αθήνα 1857, σ. 79 (χωρίς τίτλο), Στ. Αναγνώστου-Ν. Βλαχάκη, *Η Λεσβία Σαπφώ*, 1869, σ. 70-71, *Ανθολογία αρχαίων τε και νεωτέρων ασμάτων*, 1869 (με τίτλο *Η Αυροκόμη*), Ανέστης Κωνσταντινίδης, *Ελληνική Ανθολογία, ήτοι Συλλογή των Ελληνικών Ασμάτων*, Αθήνα 1879, σ. 172. Βλ. και Γ. Βελουδής (επιμ.), «Σημειώσεις-Σχόλια», *Διονύσιος Σολωμός, Ποιήματα και Πεζά*, Αθήνα 2008, σ. 368.

⁸ Θ. Ι. Γρυπάρης, *Η Βοσκοπούλα του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1838. Γκίνης – Μέξας, αρ. 2970 στο *Ηλιού – Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος*, ό.π. Το έργο βρίσκεται ψηφιοποιημένο: <http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/8/3/2/metadata-39-0000012.tkl> Το έργο έχει «αναστυλωθεί» από τον Γ. Βαλέτα. Βλ. Θεόδωρου Ιω. Γρυπάρη, *Η Βοσκοπούλα του Αιγαίου*, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα 1981.

⁹ Karl Theodor Kind, *Τραγώδια των νεωτέρων Ελλήνων, Neugriechische Volkslieder*, Grimma 1827, σ. 38-39 με σχόλια στις σ. 75-76.

¹⁰ Β. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie Contemporaine T. 2.*, Paris 1859, σ. 259-260.

αναγνωσμάτων της εποχής, η περιβόητη σχέση του «τέρπειν» και του «ωφέλειν» αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η ωφέλεια του αναγνώσματος προκύπτει όχι μόνο από τα ηθικά διδάγματα, αλλά και από το γεγονός ότι το ανάγνωσμα προκαλεί την τέρψη. Η τέρψη, καθαυτή, αρχίζει να λογαριάζεται σαν ωφέλιμη. Η επιδίωξη της ευδαιμονίας για τον αστό των αρχών του 19^{ου} αιώνα είναι πλέον αυτονόητη, ενώ αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ιδεολογίας του.

Η μόδα των ηδονικών αναγνωσμάτων, που ήρθε από τη Γαλλία των φώτων, κυριάρχησε και στο νεαρό αναγνωστικό κοινό της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Επομένως το έργο του Μάνου δεν μπορεί να ιδωθεί ξέχωρα από έργα όπως το *Σχολείο Ντελικάτων Εραστών* (1791), που μετέφρασε ο Ρήγας ή το *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792). Η αγωγή των αισθηματικών νέων εντάσσεται στο πλαίσιο της ηθικής του συναισθήματος και συμπλέει με τα, νεοεισαχθέντα στον ελληνισμό, ιδεώδη του Διαφωτισμού.

Κύριος στόχος του Μάνου είναι να γράψει μια πραγματεία για το συναίσθημα και τη φιλοσοφική έννοια του Έρωτα. Όλα αυτά δοσμένα μέσα στο ευχάριστο περιτύλιγμα της αρκαδικής μανιέρας. Πρέπει να γίνει σύντομη μνεία στις διδαχές του Μάνου περί Έρωτα, καθώς οι ιδεολογικές προεκτάσεις των διδαχών αυτών είναι χρήσιμες για τη διαγραφή της σχέσης του Μάνου με τις ανανεωτικές φιλοσοφικές νόρμες του Διαφωτισμού. Ο Μάνος επιθυμεί να νουθετήσει τον αναγνώστη και να κάνει λόγο περί της ηθικής του έρωτα. Η τοποθέτηση του ποιητή απέναντι στη φιλοσοφία του έρωτα είναι και το ενδεικτικότερο παράδειγμα της επαφής του με την ηθική φιλοσοφία και τα ιδεώδη ενός philosophe. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σχολιαστεί με ποιον τρόπο ο Μάνος σκιαγραφεί την προσωπικότητα του βοσκού Κλεάνθη. Εκεί που θα περιμέναμε να εμφανιστεί η κλασική αντίθεση μεταξύ φύσης και άστεως, εφόσον πρόκειται για ποιμενικό ειδύλλιο, με την πλάστιγγα να γέρνει υπέρ της πρώτης, συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Ο ορφανός, κατά το σύνηθες μοτίβο της βουκολικής παράδοσης, Κλεάνθης κάθε άλλο παρά αμόρφωτος βοσκός είναι, μεγαλωμένος στην αγκαλιά της φύσης. Πρόκειται για ένα λόγιο «ποιμένα», ο οποίος έλαβε τη μόρφωσή του σε μια ιδεατή κλασική Αθήνα, έτσι όπως διαμορφώθηκε από τους λόγιους «των φώτων». Μόνο ένας μορφωμένος και ηθικός λόγιος έχει το δικαίωμα και την ικανότητα να αισθανθεί τον αληθινό έρωτα. Και τι είναι ο έρωτας για έναν λόγιο, του οποίου η πίστη στις αξίες του Διαφωτισμού είναι έκδηλη;

Για τον Μάνο, ο έρωτας δεν είναι ούτε σαρκικός, ούτε μια άφταστη ιδέα. Ο ποιητής δεν αναφέρεται στον αρκαδικό, παιγνιώδη έρωτα, όπως ο Χριστόπουλος για παράδειγμα, και φυσικά δεν τον απασχολεί το βαθύ κι απόλυτο συναίσθημα των Ρομαντικών (θεολογία του έρωτα). Ο έρωτας είναι μια φυσική δύναμη και ως τέτοια υποτάσσεται πλήρως στην παντοδυναμία του νου, άρα και της ηθικής, καθώς οι δύο αυτές έννοιες είναι αλληλένδετες για τον ποιητή. Μόνο οι ενάρετοι, λόγιοι νέοι (οι Φιλόσοφοι) μπορούν να ζήσουν τον αληθινό έρωτα.

Φρονίμου είναι ίδιον και φιλοσόφου ὄντως
ἢ φαινομένων ἔρευνα καὶ λόγου ἀποχρῶντος.
Ὅθεν νὰ μάθῃς ἂν ζητῆς ψυχῆς τὴν ἀρρωστίαν,
τὸν λόγον τοῦ αἰτιατοῦ ζήτηι εἰς τὴν αἰτίαν.
Τοῦ φιλοσόφου πνεύματος ἡ ἀρμοδία δόσις

φρόνας ἐπεξεργάζεται καὶ ἀποκτᾶται γνῶσις.
Εἶναι σφοδρὸν ἐμετικὸν τῆς δεισιδαιμονίας
καὶ χόρτον ἀνθελμιντικὸν τῆς ζοφερᾶς ἀγνοίας,
ὅστις ἀπαιδαγώγητος δὲν ἔχει ὀρθὴν κρίσιν
καὶ τὴν κοινὴν ἀφήρηται τοῦ ἐγκεφάλου χρήσιν,
ἐκεῖνος καὶ τὸν Ἔρωτα ἀλλέως ἐκλαμβάνει,
τί δὲ ἐστὶ δὲν ἔμαθεν, ἀλλ' οὔτε τὸ μανθάνει.
Ἡ πράξις τινὸς πράγματος ἄνευ τῆς θεωρίας
διδάσκει μὲν τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς πολυκαιρίας.
Ἡ ἕξις δεξιότητα εἰς τὴν ψυχὴν προσθέτει
εἶν' συνεχῆς συνήθεια καὶ τοῦ αὐτοῦ μελέτη,
πλὴν μένει μία σύμμικτος καὶ ἀμυδρὰ ἰδέα,
ὄχι καθὼς αἰσθάνεται καρδιά ἢ σπουδαία.
Κλεάνθης λοιπὸν λόγιος νοεῖ τί ἐστὶν Ἔρωσ,
πολλάκις συλλογίζεται αὐτὸς ἰδιαιτέρως
(I 1-20)¹¹

Με τον ἴδιο τρόπο ο ποιητὴς σκιαγραφεῖ τὴν Αβροκόμη. Εἶναι ἡ αυστηρὴ, ἠθικὴ καὶ καρτερικὴ βοσκοπούλα, ἡ ὁποία πρεσβεύει τέλεια τὸ «γενναῖο φρόνημα» που υμνεῖ ὁ Μάνος (Πρόλογος 55) καὶ τὴ «χρηστοθήθεια» (II 77). Στὸ σύνολο τοῦ ἔργου ὁ Μάνος πλάθει ἕναν λόγιο ἐραστή, ὁ ὁποῖος καταφέρνει νὰ υποτάξει τὸ δαιμόνιο τοῦ ἔρωτα με ὄπλο τοῦ τον ὀρθὸ λόγο.

Ἡ παραπάνω ἀντίληψη γιὰ τὸν ἔρωτα ἐντάσσεται στὸ γενικότερο κλίμα τῆς ἠθικῆς τοῦ συναισθήματος, χαρακτηριστικὸ πολλῶν φιλοσόφων τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπου ὁ εἰλικρινὴς ἔρωτας καθίσταται ἀπόλυτη ἀξία.¹² Γράφει ὁ Μάνος:

Τερπνὸν λέγω τὸν ἔρωτα, τὸν ἠθικὸν καὶ θεῖον,
τὸν μονολάτρη, ἐμπιστον, σεμνὸν κατὰ τὸν βίον.
(II 31-32)

Οἱ philosophes διδάσκουν πὼς ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ εὐδαιμονία καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ μέσα ἐπίτευξης τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ εἶναι ὁ ἔρωτας.¹³ Ὁ τελευταῖος δὲν ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῆς μεταφυσικῆς, ὥστε νὰ παρουσιάζεται ὡς μὴ ἀκατανόητη θεϊκὴ δύναμη. Πρόκειται γιὰ νεότευκτη ἀξία στὴν υπηρεσία τῆς ἠθικῆς που πρεσβεύει ἡ συνειδητοποιημένη πλέον λόγια μερίδα τῆς ἀνερχόμενης αστικῆς τάξης. Ἐπομένως, ὁ Μάνος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς «προδρομικὸς βάρδος τοῦ

¹¹ Ἡ στιχαρίθμηση προέρχεται ἀπὸ τὴν Κριτικὴ Ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου, που ετοιμάζεται ἀπὸ τὸν υποφαινόμενο.

¹² Henri Tonnet, *Ἱστορία τοῦ Νεοελληνικοῦ Μυθιστορήματος*, μτφρ. Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα 2001, σ. 86.

¹³ Βλ. Π. Σ. Πίστας, «Τὸ Νεανικὸ Ἔργο Ἐνὸς Ἐθνομάρτυρα. Τὸ Σχολεῖον τοῦ Ρήγα καὶ τὰ Προβλήματά του», ὡς Εἰσαγωγή στὸ *Ρήγας, Σχολεῖον ντελικάτων Ἐραστῶν*, Αθήνα 1994, σ. νβ'.

νεοελληνικού Ρομαντισμού»¹⁴, καθώς η έννοια και η ποιητική του Έρωτα, όπως αυτή αναπτύσσεται στο έργο, απέχει παρασάγγας από μια ρομαντική ποιητική του Έρωτα, η οποία συνδέεται άμεσα με το θάνατο και τη μεταφυσική.

Η «ηθική του συναισθήματος» είναι το ζητούμενο και ο Μάνος σαν καλός «μαθητής» και ενημερωμένος αναγνώστης παραπέμπει άμεσα σε ένα χωρίο από το έργο *Έρωτος Αποτελέσματα* (1792). Γράφει ο Μάνος για τον Κλεάνθη:

Δὲν ἀγαπᾶ ποτὲ τινὰς ἂν δὲν ἀνταγαπᾶται,
τουλάχιστον πολὺν καιρὸν αὐτὸς δὲν ἀπατᾶται.
(Π 287-288)

Ο συγγραφέας του *Έρωτος Αποτελέσματα*, επιθυμώντας να συμβουλέψει τους αισθαντικούς νέους και υποψήφιους εραστές της Πόλης, γράφει πως ο εραστής δεν είναι φρόνιμος:

Δεύτερον δε, αν ερά και δεν αντεράται.¹⁵

Ο Κωνσταντίνος Μάνος επιθυμεί, μέσω του πονήματός του, να προβάλλει τη λογισύνη του, παρουσιάζοντας τον εαυτό του περισσότερο ως ένα λόγιο, που τώρα κάνει τα πρώτα του δειλά βήματα με διάθεση να διδάξει, παρά ως έναν ποιητή· πράγμα σύνηθες για Έλληνες ποιητές της εποχής. Η επίδειξη πολυμαθείας διατρέχει όλο το έργο: Αναφορές σε φιλοσόφους που εισήγαγε πρώτη φορά ο Βούλγαρης στη Λογική του στα 1766, στον Leibniz και τον Christian Wolff¹⁶, χρήση αφορισμών των Hobbes και Boileau.¹⁷ Η φαναριώτικη λογισύνη προβάλλεται μέσα στο έργο με αναφορές στον Νικόλαο Μαυροκορδάτο¹⁸ και τον Καισάριο Δαπόντε¹⁹,

¹⁴ Όπως θεωρεί ο Γιώργος Βαλέτας, «Το προανάκρουσμα του Νεοελληνικού Ρομαντισμού», *Νέα Εστία* 1307, έτος ΝΕ', Αθήνα Χριστούγεννα 1981, σ. 277.

¹⁵ I. K., *Έρωτος Αποτελέσματα*, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα 21993, σ. 154.

¹⁶ Πλήν δύο όμοιότατα πώς δὲν ἔχει ἡ φύσις, | εἶπεν ὁ Λεῖβνίτζιος καὶ Βόλφιος ἐπίσης.

¹⁷ Η Αβροκόμη απαντά στον Κλεάνθη με ένα δίστιχο αντλημένο από τον Hobbes: Ὁ ἄνθρωπος εἰς ἄνθρωπον δὲν λέγεται ἀδίκως | πῶς εἶναι θεός, ἄγγελος, διάβολος καὶ λύκος. Στο «Τοῖς Εντευξομένοις» ο Μάνος χρησιμοποιεῖ ἕναν αφορισμὸ του σατιρικοῦ ποιητῆ και θεωρητικοῦ της ποίησης Nicolas Boileau-Despreaux (1636-1711): *Ecrire qui voudra chacun à ce métier, | peut prendre impunement de l'ancre et du papier.* | Ἄς συγγράψῃ ὅστις θέλει, πᾶς τί ἀτιμωριτὶ, | εἰς αὐτὴν τὴν τέχνην ἔχει καὶ μελάνην καὶ χαρτὶ.

¹⁸ Ὁ μύθος ἑκατόνγχειρας, ἑκατοντακεφάλους | καὶ πανοφθάλμους ἔπλασεν καὶ γίγαντας μεγάλους, | πλήν εἰς τοιαῦτα τέρατα, κἂν μεταξὺ εἰς τόσους, | νὰ πλαστουργήσῃ ἔπρεπε καὶ ἑκατονταγλώσσους, | ὥστε νὰ μὴν κουράζονται νὰ σὲ ἐγκωμιάζουν. Βλ. *Νικολάου Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου Ψόγος Νικοτιανῆς και Επιστολὴν πρὸς Μητροφάνην τὸν Διάκονον, Σοφοκλέους Κ. του εξ Οικονόμων*, Βενετία 1876, σ. 77.

¹⁹ Ὁ νικηθεὶς ἐδίωξε πολλάκις τὴν εἰρήνην, | τὸ γὰρ πολὺ τῆς θλίψεως γεννᾷ παραφροσύνη. Ὁ διάσημος αὐτὸς στίχος, γνωμικοῦ χαρακτήρα, εἶναι του Καισάριου

ενώ πολλές είναι οι φορές που ο ποιητής επιδεικνύει την ευρυμάθειά του και τις εγκυκλοπαιδικές του γνώσεις πάνω στη γεωγραφία, τη φυτολογία και την ιστορία.²⁰

Συνοψίζοντας, ο αναγνωστικός ορίζοντας του συγγραφέα μπορεί να λειτουργήσει, με κάποια σχετική ασφάλεια, ως ενδεικτικός κι αντιπροσωπευτικός ενός φιλοπρόοδου Φαναριώτη λόγιου, ο οποίος έχει έρθει σε επαφή με τις νεωτεριστικές ιδέες του Διαφωτισμού. Δεν μπορούμε να φτάσουμε σε ένα ασφαλές συμπέρασμα για την ακριβή ταυτότητα του ποιητή του ειδυλλίου, καθώς τα στοιχεία δεν επαρκούν. Ένας εκ των Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου και Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου είναι ο συγγραφέας του ποιήματος. Η εξέταση των δύο αυτών περιπτώσεων σε συνδυασμό με τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την εξέταση ενδοκειμενικών στοιχείων στο ποίημα, θεωρώ πως δεν καθιστούν την ταυτοποίηση του ποιητή ως το διακύβευμα της εργασίας αυτής. Ίσως είναι ωφελιμότερο να σταθούμε στο επιπλέον φως που πέφτει στη φιλελεύθερη μερίδα Φαναριωτών λογίων της τελευταίας δεκαετίας του 18^{ου} αιώνα, τη σχέση της με τη λογοτεχνία, τα γράμματα και τις ιδεολογικές προεκτάσεις της σχέσης αυτής.

*

Δαπόντε και έχει μετατραπεί, ουσιαστικά, σε παροιμακό λόγο, γι' αυτό και ο Μάνος τον χρησιμοποιεί. Για τον στίχο αυτόν βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνική Λογοτεχνίας*, Αθήνα 2000, σ. 153.

²⁰ Βλ. «Μέρος Θ'», στ. 41-70 και τις εγκυκλοπαιδικών γνώσεων αναφορές σε Αμερικάνους, Άφρους και Ασύριους (Γ 33), Λάπωνες, Σαμογέδους (Γ 29) και Τατάρους (Π 111). Αναφορές σε εξωτικά ζώα όπως η τίγρης, το λιοντάρι, η ύαινα και η λεοπάρδαλη (Δ 57), αναφορά στην Ινδία (Β 56), την Τενερίφη (ΣΤ 75) αλλά και σε ηφαίστεια (Ε 34-35).

Αναζητώντας τον Συγγραφέα

Η οικογένεια των Μάνων, στην οποία ανήκει ο ποιητής του ειδυλλίου, υπήρξε μία από τις σημαντικότερες οικογένειες του ελληνισμού της διασποράς κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Σύμφωνα με τις εξαιρετικά αμφίβολες πληροφορίες που διασώζει ο Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, η οικογένεια των Μάνων, ίσως να έλκει την καταγωγή της από τη Σικελία του 13^{ου} αιώνα με τα μέλη της (Manno ή Mannini) να κατέχουν υψηλά αξιώματα μέχρι και τον 19^ο αιώνα σε διάφορες περιοχές της Ιταλίας.²¹ Όμως αυτή η μαρτυρία σώζεται μονάχα από τον Ευγένιο Ρίζο Ραγκαβή. Ο Constantine G. Mano στο βιβλίο του (1907) προσπάθησε να συγκεντρώσει τεκμήρια για την ιστορία της οικογένειας και θεωρεί πως ο κλάδος των Μάνων που εγκαταστάθηκε στο Φανάρι, από τον οποίον κατάγεται και ο συγγραφέας του ειδυλλίου που εξετάζουμε, δε σχετίζεται με τους Manno ή Mannini.²²

Ο κλάδος της οικογένειας που μας ενδιαφέρει εντοπίζεται στις αρχές του 17^{ου} αιώνα στην Καστοριά, όπου είχε αναπτύξει ένα μεγάλο δίκτυο εμπορίου γούνας. Η εγκατάσταση αυτού του κλάδου της οικογένειας στο Φανάρι λίγο αργότερα²³ είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη στενών σχέσεων με το Πατριαρχείο, καθώς η έντονη εμπορική δραστηριότητα και η ενασχόληση της οικογένειας με την ανάπτυξη των γραμμάτων συντέλεσαν στην καλλιέργεια της παραπάνω σχέσης. Ο Μανουήλ Μάνος (ο «Καστοριανός») υπήρξε ο ιδρυτής της Ακαδημίας της Κωνσταντινούπολης ενώ ίδρυσε χριστιανικές σχολές στην Καστοριά και την Άρτα. Στα μέσα του 18^{ου} αιώνα απόγονοι του Μανουήλ Μάνου κατέλαβαν διάφορα πολιτικά και θρησκευτικά αξιώματα στην Κωνσταντινούπολη και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες.²⁴ Οι νευραλγικές αυτές θέσεις έδωσαν την ευκαιρία σε διάφορα μέλη της οικογένειας να λειτουργούν ως διάυλοι επικοινωνίας μεταξύ της Υψηλής Πύλης, του Πατριαρχείου αλλά και της Δύσης. Αυτά τα αξιώματα σε συνδυασμό με την εμπορική δραστηριότητα ορισμένων μελών, κατέστησαν την

²¹ Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote en Grèce, en Roumainie, en Russie et en Turquie*, Athenes 1892, σσ. 61-62. Οι Μάνοι ήθελαν, ίσως, να ανακαλύψουν ή να συσχετιστούν με κάποιες ρίζες ευρωπαϊκής ευγένειας.

²² Constantine George Mano, *Documente din Secolele al XVI-XIX privatoare la familia Mano*, Βουκουρέστι 1907, σσ. XI-XIII.

²³ Βλ. και Νικόλαος Βασιλειάδης, *Από το Φανάρι*, Αθήνα, χ.χ., σ. 5, όπου: «Ο Καστοριανός γουναρέμπορος τσελεμπή Μανωλάκης είχε μεγάλη επιρροή και δύναμη στην εποχή του». Πρόκειται για τον Μανουήλ Μάνο (1610-1699).

²⁴ Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantineople*, Paris 1983, σ. 314, Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...*, ό.π., σ. 62 και Constantine George Mano, *Documente din Secolele al XVI-XIX privatoare la familia Mano*, ό.π., σ. XI-XIII.

οικογένεια των Μάνων μία από τις επιφανέστερες στο Φανάρι και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Τα μεγάλα αρχοντικά του Αλέξανδρου Μάνου και του Δημήτριου Μάνου στα Θεραπειά ήταν ενδεικτικά του πλούτου και του κύρους της οικογένειας.²⁵

Οι επιγαμίες με διάφορα μέλη σημαντικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης, της Βλαχίας και της Μολδαβίας όπως οι Γκίκες, οι Σούτσοι, οι Καρατζάδες και σημαντικές ρουμάνικες οικογένειες όπως των Cuzi, Filipescu, Dudesku, Sturdza, ήταν αυτονόητη. Ένας κλάδος της οικογένειας, όπως θα δούμε αναλυτικότερα παρακάτω, ενεπλάκη στην Επανάσταση του 1821 και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό της οικογένειας, κυρίως λόγω των διώξεων που υπέστησαν.

*

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τον Κωνσταντίνο Μάνο, συγγραφέα του ειδυλλίου *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην*, είναι λίγες και καθόλου διαφωτιστικές. Στα 1857 ο Παπαδόπουλος-Βρετός αναφέρει κάτω από το όνομα Μάνος Κωνσταντίνος: «Βυζάντιος. Εἰς των λογίων ανδρῶν, ακμασάντων περὶ τας αρχάς της ενεστώσης εκατοντονταετηρίδος».²⁶ Ούτε οι παλαιότερες ή αμεσότερες πηγές οδηγούν σε ένα ασφαλές συμπέρασμα, σχετικά με το πρόσωπο του συγγραφέα, καθώς προκύπτουν, τελικά, δύο πρόσωπα που θα μπορούσαν να είναι οι συγγραφείς του ειδυλλίου. Από εδώ θα προσπαθήσουμε να φωτίσουμε, όσο γίνεται, τα δύο αυτά πρόσωπα.

Πρώτη πηγή είναι το βιβλίο του Constantine G. Mano, στο οποίο συγκεντρώνει πληροφορίες για όλα τα κάπως διάσημα μέλη της οικογένειας. Στη δίγλωσση εισαγωγή του (γαλλικά και ρουμάνικα) ο ερευνητής υποστηρίζει πως ο συγγραφέας του ειδυλλίου είναι ο Κωνσταντίνος Μάνος, γεννημένος το 1777 και νυμφευμένος με την Αικατερίνη Cuzi. Παρακάτω αναφέρει πως ο Κωνσταντίνος Μάνος ήταν συγγραφέας πολλών μυθιστορημάτων (romans) και νουβελών (nouvelles), μεταξύ των οποίων και *Τα Κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην*.²⁷ Μέχρι

²⁵ Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Η δημόσια ανάγνωση των Περσών σε φαναριώτικο αρχοντικό τον Οκτώβρη του 1820 και η αφήγησή της από τον Marcellus στα 1859», *Παράδοση και Εκσυγχρονισμός στο Νεοελληνικό Θέατρο, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, επιμ. Αντώνης Γλυτζουρής, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ρέθυμνο 2010, σ. 383-399, όπου εξετάζεται διεξοδικά η μαρτυρία του Marcellus για την ανάγνωση των *Περσών* στο αρχοντικό του ποστέλνικου Δημήτριου Μάνου την παραμονή της επανάστασης (1820), και Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, Τ. Α-Β, Αθήνα 1999, σ. 33-38 όπου περιγράφεται γλαφυρά αλλά και μυθιστορηματικά η πυρκαγιά στο αρχοντικό του Μεγάλου Λογοθέτη Αλέξανδρου Μάνου, που κόστισε τη ζωή σε δεκαεπτά άτομα.

²⁶ Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από Πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι Εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας*, Τ. Β', Αθήνα 1857, σ. 301.

²⁷ Ο.π., σ. XXIII και XXIV, όπου «[...] auteur de romans et de nouvelles» και «[...] autor al mai multor romane si nuvele (Cleanthe si Abrocome)».

σήμερα, όμως, δεν έχει εντοπιστεί άλλο έργο του ίδιου συγγραφέα, ούτε έντυπο, ούτε χειρόγραφο. Πέραν αυτής της αναφοράς δεν υπάρχει κάποια άλλη πληροφορία που να συνδέει αυτόν τον Κωνσταντίνο Μάνο με το ειδύλλιο που εξετάζουμε.

Ο ερευνητής, παρακάτω, παραθέτει αυτολεξεί το λήμμα, σχετικό με το ειδύλλιο, από τη βιβλιογραφία του Ανδρέα Παπαδόπουλου Βρετού.²⁸ Αυτό αποδεικνύει πως ο ίδιος δεν γνώριζε πολλά από πρώτο χέρι. Οι Μάνοι, όπως φαίνεται, δεν ενδιαφέρθηκαν και πολύ να διασώσουν πληροφορίες για τον ποιητή της οικογένειάς τους. Οι μεταγενέστερες αναφορές ερευνητών, όπως αυτή του Βρανούση²⁹ ή στην Εγκυκλοπαίδεια του Ελευθερουδάκη³⁰ για παράδειγμα, είναι αντλημένες από το βιβλίο του Constantin G. Mano. Οπότε δεν είναι και οι πλέον ασφαλείς αναφορικά με το πρόσωπο του ποιητή.

Ο γεννημένος στις 12 Οκτωβρίου του 1777 Κωνσταντίνος Μάνος, ήταν ο γιος του Σκαρλάτου Μάνου και της Αικατερίνης Σούτσου. Απέκτησαν συνολικά δεκαέξι παιδιά μέσα στα χρόνια 1775-1798.³¹ Ο Σκαρλάτος Μάνος (1752-1804) ανελίχθηκε με τρόπο εντυπωσιακό στο πολιτικό γίγνεσθαι, καταλαμβάνοντας πολλά και σημαντικά αξιώματα (κομισάριος, ποστέλνικος) ανάμεσα στα χρόνια 1776-1796. Το 1788 είχε εξοριστεί στη Ραιδεστό από το βεζίρη Ισούφ-πασά, για να επιστρέψει τελικά μετά την καθάρση του τελευταίου. Το 1796 λαμβάνει το ανώτατο αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη στη Μολδαβία.³² Ο αδερφός του Αλέξανδρος Μάνος (γ. 1755) ήταν νυμφευμένος με τη Ραλού Υψηλάντη και υπήρξε και ο ίδιος Μεγάλος Λογοθέτης. Το αρχοντικό του στα Θεραπειά κήκε το 1818 όπως αναφέραμε. Ο γιος του Αλέξανδρου Μάνο και επομένως ξάδερφος του Κωνσταντίνου, Γεώργιος Μάνος θα λάβει ενεργά μέρος στην Επανάσταση στο πλευρό του ξαδέρφου του Αλέξανδρου Υψηλάντη.³³ Αξίζει να αναφερθεί πως ο Γεώργιος Μάνος είχε συγγράψει ένα πολεμικό σύγγραμμα εναντίον της Οθωμανικής πολιτικής με τίτλο *L' Orient rendu à lui meme*, το οποίο εκδόθηκε το 1861.³⁴

Ο Κωνσταντίνος Σκαρλάτου Μάνος, λοιπόν, περιστοιχίζεται από ανθρώπους με έντονη πολιτική δράση, ενώ το κύρος και η ευμάρεια της οικογένειάς του προϋποθέτουν, αν μη τι άλλο, την καλλιέργεια των

²⁸ Βλ. Ανδρέας Παπαδόπουλος Βρετός, *Νεοελληνική Φιλολογία*, ό.π., σ. 119, αρ. 328.

²⁹ Λεάνδρος Βρανούσης (επιμ.), *Οι Πρόδρομοι*, Αθήναι 1955, σ. 38.

³⁰ Ελευθερουδάκη *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, Τ. 9, Αθήνα 1927-1932, σ. 116.

³¹ Constantine George Mano, «Geneologia Famil lei Mano» ό.π. Βλ. επίσης εδώ Παράρτημα I, σ. 152 και σ. 282-284 και σ. 339.

³² Βλ. ό.π, σσ. 277-278 και Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης, *Τα Μετά την Αλωσιν (1453-1789)*, Κωνσταντινούπολη 1870, σ. 703. Το αξίωμα του Μεγάλου Λογοθέτη ήταν εξαιρετικά σημαντικό, καθώς ο αυτός ήταν ο επίσημος μεσάζοντας μεταξύ του Πατριαρχείου και της Υψηλής Πύλης, ενώ κατείχε νομοθετική κι εκτελεστική εξουσία.

³³ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π, σ. XXVII.

³⁴ Ο.π., σ. XXVII.

γραμμάτων στον κύκλο της. Για τον ίδιο γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Παντρεύτηκε το 1807³⁵ την Αικατερίνη Cuzi, γόνο της φημισμένης ρουμάνικης οικογένειας και απέκτησαν μαζί τρία παιδιά, την Ευφροσύνη Μάνου (γ. 1811), την Σμαράγδα Μάνου (γ. 1813) και τον Κωνσταντίνο Μάνο (γ. 1815).³⁶ Ο Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής τον αναφέρει ως «Poëte et Avocat». ³⁷ Ο Ραγκαβής χαρακτηρίζει μεν τον Κωνσταντίνο Σκαρλάτου Μάνο ως ποιητή, αλλά πουθενά δεν κάνει μνεία στο έργο του. Όπως φαίνεται ο Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής αντλεί την πληροφορία του από κάποια δευτερογενή πηγή και ο ίδιος δεν γνωρίζει πολλά για το έργο του ποιητή Μάνου, ούτε για τον ίδιο φυσικά.

Ο Κωνσταντίνος Σκαρλάτου Μάνος υπηρέτησε στις ηγεμονίες, ενώ κατείχε το αξίωμα του χατμάνου³⁸, πράγμα που συνάδει και με την άλλη του ιδιότητα, αυτή του νομικού, καθώς ο χατμάνος ασκεί κατά βάση νομοθετικό έργο. Το 1819 ο «άρχων Χάτμανος κ. Κωνσταντίνος Μάνος», ανάμεσα σε άλλα επιφανή πρόσωπα, δωρίζει 70 γρόσια στη δημόσια σχολή της Χίου.³⁹ Η πράξη αυτή, πέραν των πολιτικών συμφραζομένων, αποτελεί πράξη ενός ανθρώπου που επιθυμεί να συνεισφέρει και να διατηρήσει την καλύτερη λειτουργία ενός σημαντικού πνευματικού κι εκπαιδευτικού κέντρου της προεπαναστατικής Ελλάδας, το οποίο καταστράφηκε ολοσχερώς μετά από τρία χρόνια.

Ένα γράμμα στα γαλλικά με ημερομηνία αποστολής «26 Μαρτίου 1832»⁴⁰, απευθυνόμενο στον Κωνσταντίνο Σκαρλάτου Μάνο, σώζει, μεταξύ άλλων, την πληροφορία πως εκείνη τη χρονιά ο Κωνσταντίνος Σκαρλάτου Μάνος διαμένει στο Βουκουρέστι και κατέχει το αξίωμα του Μεγάλου Καμινάρη της Βλαχίας. Είναι υπεύθυνος δηλαδή για τη φορολογία των καπνών. Το γράμμα υπογράφεται από τον Γεώργιο Μάνο του Αλεξάνδρου και τον Ιωάννη Μάνο του Αλεξάνδρου, πρώτα ξαδέρφια του Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου.⁴¹

³⁵ Βλ. γενεαλογικό δέντρο στο Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 313 και Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 63.

³⁶ Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 67.

³⁷ Ό.π., σ. 63.

³⁸ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π., σ. 339.

³⁹ *Ερμής ο Λόγιος* Τ. Θ' 1819, Αθήνα 1990, σ. 677.

⁴⁰ Constantine George Mano, No. 211, «Procura data de George si Ioan Mano varului lor Constantine Mano, in procesul lor cu Doamna Safta Ipsilanti», *Documente...*, ό.π., σ. 363-364.

⁴¹ Τα δύο ξαδέρφια του Μάνου, που κατοικούν στο Ιάσιο, ζητούν από τον τελευταίο, έχοντας υπογράψει πληρεξούσιο, να μεριμνήσει νομικά για μια οικογενειακή υπόθεση. Το μοναστήρι της Marcoutza και τα μετόχια του στην περιοχή του Hylfon (πρόκειται για το σημερινό Ίφον, μεγάλο προάστιο του Βουκουρεστίου, το οποίο απλώνεται περιμετρικά της πόλης), τα οποία ανήκουν στην οικογένεια των Μάνων, έχουν περιέλθει σε δυσμένεια και μοιάζουν σχεδόν εγκαταλελειμμένα. Οι γόνοι του Αλέξανδρου Μάνου δεν μπορούν να επέμβουν, καθώς βρίσκονται στο Ιάσιο, όπου αναγκάστηκαν να καταφύγουν μετά την Επανάσταση του 1821. Ζητούν από τον ξαδέρφό τους και υψηλά

Ίσως η διαρκής ενασχόλησή του Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου με την πολιτική τον απέτρεψε να αφιερωθεί ολοκληρωτικά στη συγγραφή, καθώς δεν γνωρίζουμε άλλο έργο του. Το γεγονός ότι ο ίδιος δε διασφάλισε την υστεροφημία του ως λογοτέχνη, ίσως να δείχνει πως η ενασχόλησή του με τη λογοτεχνική παραγωγή δεν ήταν το βασικό του μέλημα, παρά απλώς μια νεανική ερασιτεχνική κάπως δραστηριότητα. Ας μην ξεχνάμε και ένα χαρακτηριστικό φαινόμενο της ελληνικής λογιοσύνης της εποχής: την απουσία λογοτεχνικής συνείδησης των λογίων, καθώς αφενός στιχουργία και ποίηση δεν διαφέρουν στη συνείδηση του λόγιου ή του αναγνώστη, και αφετέρου, ιδιαίτερα στον κύκλο των Φαναριωτών, η ποίηση ήταν ένα σύννηθες πάρεργο· ο καθένας στιχουργούσε με μεγάλη ευκολία για να διασκεδάσει, αλλά και να ασκηθεί.⁴² Από την άλλη, η εκδοτική επιτυχία του ειδυλλίου και η μεγάλη φήμη του ποιητή, όπως θα δούμε παρακάτω, έρχεται να αντικρούσει, εν μέρει, την υπόθεση ότι ο συγγραφέας του ειδυλλίου θεωρούσε την ποίηση απλώς ως πάρεργο.

*

Μια άλλη πηγή μάς φέρνει μπροστά σε έναν «homme de lettres», ο οποίος ως φαίνεται, από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε για αυτόν, επίσης συμμετείχε στην πολιτική ζωή, αυτή τη φορά στην Κωνσταντινούπολη. Ο Marcellus μας πληροφορεί, σύμφωνα με αυτά που άκουσε, πως: «Και ενώ ο Κωνσταντίνος Μάνος συνέθετε στα κρυφά, προς τιμήν της αρραβωνιαστικιάς του Ευφροσύνης Αργυροπούλου, το ερωτικό βουκολικό ποίημα του με τον τίτλο *Κλεάνθης και Αβροκόμη*, εκείνη μετέφραζε μια ιστορία της Ελλάδας που είχε εκδοθεί πρόσφατα στην Αγγλία»⁴³. Η μαρτυρία του Marcellus μας οδηγεί στον Κωνσταντίνο Μάνο, γιο του Δημήτριου Μάνου και της Μαριόρα Καρατζά, ο οποίος γεννήθηκε στο Φανάρι το 1784 και απεβίωσε στις 04/11/1835 στην Αθήνα.⁴⁴ Αυτός ο Κωνσταντίνος Μάνος χαρακτηρίζεται ως «άνθρωπος των γραμμάτων» και ήταν παντρεμένος με τη Σεβαστία Αργυροπούλου.⁴⁵ Το πιο πιθανό

ιστάμενο λειτουργό της Βλαχίας να μεριμνήσει, έχοντας τα κατάλληλα έγγραφα στα χέρια του, που οι ίδιοι του αποστέλλουν, για την ανακαίνιση του μοναστηριού.

⁴² Για το θέμα βλ. Αλέξης Πολίτης, «Λογοτεχνία και Λογιοσύνη», *Τα όρια των ειδών στη τέχνη σήμερα*, Αθήνα 2009, σ. 221-242.

⁴³ Marcellus, *Épisodes littéraires en Orient*, I, Παρίσι 1851, σ. 162. «Et pendant que Constantine Manos composait mystérieusement, en l'honneur de sa fiancée Euphrosine Argyropoulo, son poème amoureux et bucolique, intitulé Kleanthis et Abrocome, celle si traduisait une histoire de la Grèce récemment publiée en Angleterre».

⁴⁴ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π., σ. XXIX και «Geneologia Famil lei Mano» και Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 316.

⁴⁵ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π., σ. XXIX, όπου «Constantine Mano, homme de lettres, mari à Sevastia Argyropoulo, fille de Jacques Argyropoulo, Grand-Dragoman de la Sublime-Porte».

είναι πως ο Marcellus μεταφέρει λανθασμένα το όνομα της αρραβωνιαστικιάς του Κωνσταντίνου Μάνου. Όπως και να έχει, ο μόνος Κωνσταντίνος Μάνος που είναι αρραβωνιασμένος με κάποια από την οικογένεια Αργυροπούλου είναι ο γιος του Δημήτριου Μάνου.

Ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος κατείχε το αξίωμα του Συμβούλου της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη⁴⁶, ένα αν μη τι άλλο σημαντικό αξίωμα που τον τοποθετούσε αμέσως σε νευραλγική διπλωματική θέση. Με τη σύζυγό του απέκτησε πέντε παιδιά: Την Μαρία Μάνου (1828-1880), τον Δημήτριο Μάνο (1830-1845), τον Αλέξανδρο Μάνο (1833-1845), την Καλλιόπη Μάνου (1833-1902) και τον γνωστό στρατηγό Θρασύβουλο Μάνο (1835-1922).⁴⁷ Υπάρχει η αμφίβολη πληροφορία πως ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος πραγματοποίησε και ένα δεύτερο γάμο με κάποια Σοφία Gerassimo.⁴⁸

Πριν προχωρήσουμε, ας σταθούμε λιγάκι στη σύζυγο του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου, Σεβαστία Αργυροπούλου-Μάνου (1798-1883), κόρη του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης και σημαίνουσας προσωπικότητας της εποχής, Ιακώβου Αργυρόπουλου.⁴⁹ Κατ' αρχάς, σύμφωνα με την ημερομηνία γέννησής της, αποκλείεται ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος να έγραψε το ειδύλλιο προς τιμήν της, καθώς το 1801 η Σεβαστία Αργυροπούλου θα ήταν 2 ετών. Επομένως, η πληροφορία του Marcellus είναι είτε αποκύημα της φαντασίας του ή της σύγχυσής του. Άλλωστε, κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται ούτε από ενδοκειμενικά στοιχεία. Ο ποιητής μη βρίσκοντας γυναίκα αντάξια της θεάς Αφροδίτης, αφιερώνει το ποίημα στη θεά· δηλαδή σε ένα τυπικό σύμβολο και όχι σε ένα πρόσωπο υπαρκτό, όπως συνήθιζαν να κάνουν ποιητές της εποχής.

Όμως τα λεγόμενα του Marcellus, που αφορούν στη μετάφραση μιας αγγλικής ιστορίας της Ελλάδας από τη Σεβαστία Μάνου, θα μπορούσαν να ευσταθούν, αν και δε βρήκα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την πληροφορία αυτή. Η γυναίκα του Κωνσταντίνου Μάνου ήταν όχι μόνο μία ιδιαίτερα μορφωμένη γυναίκα της εποχής, αλλά υπήρξε και μία από τις σημαντικότερες γυναικείες παρουσίες στο χώρο

⁴⁶ Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 66 και Constantine George Mano «Geneologia Famil lei Mano», *Documente...*, ό.π.

⁴⁷ Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 70 και Constantine George Mano «Geneologia Famil lei Mano», *Documente...*, ό.π.

⁴⁸ Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 66 και Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 315. Όμως το βιβλίο του Constantine George Mano, *Documente...* δεν σώζει την παραπάνω πληροφορία.

⁴⁹ Την πληροφορία σώζει και ο Επαμεινώνδας Ι. Σταματιάδης στις *Βιογραφίες* του. Βλ. Επαμεινώνδα Ι. Σταματιάδου, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Οθωμανικού Κράτους*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 167. Από εδώ να ευχαριστήσω την εκλεκτή φίλη και συνάδελφο Λίλια-Άννα Διαμαντοπούλου-Χίρνεο, η οποία που επεσήμανε τη συγκεκριμένη πληροφορία και έκδοση.

της εκπαίδευσης, καθώς διετέλεσε διευθύντρια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας της Αθήνας το 1842: «Το 1842 αναλαμβάνει τη διεύθυνση του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρίας η Σεβαστή Μάνου από την Κωνσταντινούπολη, η οποία ε γνώριζε άριστα αρχαία ελληνικά, γαλλικά, τούρκικα, περσικά, ήταν ιστορικός αλλά είχε και μεγάλα διοικητικά προσόντα. Έβαλε τις βάσεις της κλασικής παιδείας στο Αρσάκειο στην αρχή της πρώτης 100ετίας».⁵⁰

Όπως και με την περίπτωση του Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου, έτσι και εδώ έχουμε περισσότερες πληροφορίες για το κοντινό περιβάλλον του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου, παρά για τον ίδιο. Η εξέταση αυτού του περιβάλλοντος, που ακολουθεί, είναι και η μόνη δυνατότητα που μας δίνεται προκειμένου να κατανοήσουμε την περιορέουσα ατμόσφαιρα, η οποία, σε συνδυασμό με το τεκμήριο του ποιμενικού ειδυλλίου, αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την προσωπικότητα του λόγιου Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου και του πνευματικού του ορίζοντα.

Ο πατέρας του Κωνσταντίνου, Δημήτριος Μάνος (1754-1825) αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση λόγιου και πολιτικού άνδρα στα χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Αναρριχήθηκε με επιτυχία στο πολύπλοκο πολιτικό σύστημα των Ηγεμονιών: διετέλεσε Μέγας Διερμηνέας της Υψηλής Πύλης, ενώ στα 1782 έλαβε μέρος στις διαπραγματεύσεις για την ειρήνη μεταξύ Αυστρίας και Ρωσίας.⁵¹ Από το 1792 ως το 1793 κατείχε το αξίωμα του Κομισάρου. Τα έτη 1793-1794 και 1799-1800 του δόθηκε το σημαντικό αξίωμα του Ποστέλνικου στη Βλαχία, ενώ διατήρησε αυτό το αξίωμα και στη Μολδαβία από το 1804 ως το 1821, οπότε και έγινε Καϊμακάμης.⁵² Ανάμεσα στα 1794-1799 κατείχε και τη θέση του Σπαθάρη για δύο χρόνια (1794-1796).⁵³ Πέραν της σημαντικής πολιτικής του σταδιοδρομίας, ο Δημήτριος Μάνος ήταν και ένας από τους εξέχοντες και σεβάσιμους λόγιους της εποχής. Η βιβλιοθήκη του Δημητρίου Μάνου ήταν ξακουστή κι αξιοζήλευτη για τον πλούτο της στον κύκλο των λογίων.⁵⁴

⁵⁰ Η εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτική Εταιρία, Αρσάκεια-Τοσίτσεια Σχολεία 1836-1996, Εκατόν εξήντα χρόνια παιδείας, Αθήνα 1996, σ. 310-311. Βλ. και Κούλα Ξηραδάκη, Φαναριώτισσες, Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια, Αθήνα 1999, σ. 120.

⁵¹ Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, ό.π., σ. 116.

⁵² Βασικός εκπρόσωπος του αυθέντη.

⁵³ Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 315.

⁵⁴ Βλ. Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π., σ. XXIX και Νικόλαος Βασιλειάδης, *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Αθήνα 1910, σ. 110, όπου «Ήσαν ονομασται τότε και πλούσiai αι βιβλιοθήκαι του Δημητρίου Μάνου και του Κωστάκη Μουρούζη». Υπάρχει και η πληροφορία: «L'amour des livres se répandait, les traductions imprimées à Vienne et dans les villes de l'Italie venaient peupler les bibliothèques publiques et

Όντας εξαιρετικά φιλομαθής και φιλαναγνώστης, τον συναντάμε συχνά σε λίστες συνδρομητών: *Στοιχεία Αλγέβρας* του Δημήτριου Γοβδελά,⁵⁵ στην υπομνηματισμένη έκδοση της φιλοσοφίας του Σοάβιου από τον Γρηγόριο Κωνσταντά⁵⁶ και στην έκδοση των *Απάντων* του Ιωάννη του Χρυσόστομου.⁵⁷ Όσον αφορά στην έκδοση του τελευταίου έργου, υπήρξε και ένας από τους βασικούς χρηματοδότες.⁵⁸ Ανήκε, τέλος, στους επιφανείς λόγιους που ήταν υπεύθυνοι για τη διόρθωση και τον εμπλουτισμό του λεξικού-ορόσημου για την εποχή, *Κιβωτός*.⁵⁹ Επρόκειτο για ένα φιλόδοξο εγχείρημα, όπου μέλη της σχολής του Κουρού – Τσεσμέ της Κωνσταντινούπολης, τοπικοί άρχοντες και οι Ζωσιμάδες συνέβαλαν για τη δημιουργία και έκδοση ενός λεξικού της ελληνικής γλώσσας. Το εγχείρημα έμεινε ημιτελές, καθώς εκδόθηκε μόνο ο πρώτος τόμος το 1819. Σώζεται και η πληροφορία πως στα 1820 ο Δημήτριος Μάνος μεταφράζει το Λεξικό της Γαλλικής Ακαδημίας.⁶⁰

Όπως είναι αναμενόμενο, το κοντινό περιβάλλον του Δημητρίου Μάνου συνίσταται από αξιόλογους λόγιους. Ο Νικόλαος Καρατζάς, γαμπρός του Δημητρίου Μάνου, αρχίζει να μεταφράζει το 1776 το *Δοκίμιο περί των ηθών* του Βολταίρου. Τελικά τη μετάφραση του έργου, σύμφωνα με σημείωση του Παναγιώτη Κοδρικά, συνέχισε και τελείωσε ο Δημήτριος Μάνος.⁶¹ Ο Δημήτριος Μάνος είναι δύσκολο να μη γνώριζε τον γραμματέα του γαμπρού του Νικολάου Καρατζά στη Βλαχία, Στέφανο Δημητριάδη. Ο τελευταίος μετέφρασε αποσπάσματα από το ρηξικέλευθο έργο του Louis Sébastien Mercier *L' An deux mille quatre cent quarante. Rêve s' il fut jamais*, το οποίο κυκλοφόρησε πρώτη φορά το 1770. Η μετάφραση του Δημητριάδη κυκλοφόρησε το 1797 από το τυπογραφείο των Πούλιων.⁶²

particulières. Cette de Spathar Manos prit naissance à Constantineople», στο Brunete de Presle, Alexandre Blanchete, *Grèce depuis la Conquête Romaine jusqu'a nos Jours*, Παρίσι 1860, σ. 402. Για αυτήν την πληροφορία ευχαριστώ τον Αλέξη Πολίτη. Ο λόγος, κατά πάσα πιθανότητα, είναι ξανά για τον Δημήτριο Μάνο, ο οποίος κατείχε το αξίωμα του σπαθάρη για δύο χρόνια (1794-1796). Το να αφορά η πληροφορία αυτή τον μεγάλο σπαθάρη Αλέξανδρο Μάνο, αδερφό του Δημητρίου, είναι λιγότερο πιθανό, καθώς δεν έχω συναντήσει άλλη πληροφορία γι' αυτόν, σχετική με τη λογιосύνη και τα γράμματα.

⁵⁵ Δημήτριου Παναγιωτάδου του Γοβδελά, *Στοιχεία Αλγέβρας*, 1806, σ. 777. Βλ. Ηλιού αρ. 1806.22 στο *Ηλιού – Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος* ό.π.

⁵⁶ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Academies Princieres de Bucarest et de Jassy et leurs Professeurs*, Thessaloniki 1974, σ. 318 υποσ. 23.

⁵⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, Τ. Ι' 1820, Αθήνα 1990, σ. 80.

⁵⁸ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π, σ. 306, No. 164.

⁵⁹ *Ερμής ο Λόγιος*, Τ. Ζ' 1817, Αθήνα 1989, σ. 46.

⁶⁰ *Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν*, ό.π., σ. 116.

⁶¹ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Σημειώσεις για την παρουσία του Βολταίρου στην Ελλάδα», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2007, σ. 173 και σ. 485.

⁶² Α΄ ΠΑΝΘΙ΄ ΣΜΑΤΑ | ΉΚ ΤΙΝΟΣ ΒΙΒΛΙ΄ΟΥ ΉΤΕΡΟΓΛΩ΄ΣΣΟΥ ΣΥΛΛΕΧ- | ΘΕ΄ΝΤΑ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΘΕ΄ΝΤΑ ΤΕ ΚΑΙ ΜΕΤΑ- | ΦΡΑΣΘΕ΄ΝΤΑ ΕΙ΄Σ ΤΗ΄Ν ΉΜΕΤΕ΄ΡΑΝ | Α΄ΠΛΗ΄Ν ΔΙΑ΄ΛΕΚΤΟΝ. | [τυπογραφική γραμμή] | ΠΑΡΑ΄ | ΤΟΥ΄ ΉΛΛΟΓΙΜΩΤΑ΄ΤΟΥ ΚΑΙ΄ ΛΙ΄ΑΝ

Πρόκειται για ένα έργο επιστημονικής φαντασίας που εκτυλίσσεται στο μέλλον και ανήκει στη κατηγορία των έργων σχετικών με την Ουτοπία. Στο έργο παρουσιάζονται, με τρόπο όχι μόνο πρωτότυπο, αλλά και προγραμματικό, οι επαναστατικές ιδέες των Φιλοσόφων του Διαφωτισμού.⁶³ Ο Δημητριάδης επιλέγει τα ωφέλιμα, κατά τον ίδιον, προς τον αναγνώστη κομμάτια και τα μεταφράζει στην απλή διάλεκτο. Πρόκειται για μια ζωντανή γλώσσα, στην οποία όμως διαφαίνεται η τάση του μεταφραστή να καθαρεύει. Το γεγονός ότι ο Έλληνας λόγιος επιλέγει και μεταφράζει αυτό το ιδιαίτερο, από πολλές απόψεις (μορφής και περιεχομένου), έργο καταδεικνύει τη γόνιμη συνδιαλλαγή του με τη Γαλλία των φώτων και τις νεότερες ιδέες που εκπορεύτηκαν από εκεί.

Ο στενός κύκλος του Νικόλαου Καρατζά, στον οποίον ανήκει και ο Δημήτριος Μάνος, είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για την εισροή φιλελεύθερων ιδεών από τη φωτισμένη Γαλλία στην ελληνική λογιοσύνη.

Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να γίνει μνεία και σε μια άλλη εξέχουσα προσωπικότητα της ελληνικής λογιοσύνης και των γραμμάτων της εποχής, τον Ιάκωβο Αργυρόπουλο, πεθερό του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου και πατέρα της Σεβαστίας Αργυροπούλου. Κατείχε τη νευραλγική θέση του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης.⁶⁴ Συμμετείχε ενεργά, προσφέροντας χρήματα, στην έκδοση της *Κιβωτού*.⁶⁵ Ο «δεφενσόρος της παιδείας»⁶⁶ Ιάκωβος Αργυρόπουλος μνημονεύεται, επίσης, ως ένας εκ των σημαντικών παρουσιών που παρευρέθηκε στην έναρξη της ακαδημαϊκής χρονιάς στη σχολή του Κουρουντσεσμέ την πρώτη Σεπτεμβρίου του 1814.⁶⁷ Πέραν όμως από το κύρος που του προσέδιδε η πολιτική του θέση, ο ίδιος συνδιαλέγεται δυναμικά με τη σύγχρονη διανόηση της Ευρώπης. Σώζεται η πληροφορία πως είχε ξεκινήσει να μεταφράζει το *Πνεύμα των Νόμων* του Μοντεσκιέ και τον *Βίο της Αικατερίνης*.⁶⁸

ΦΙΛΟΓΕΝΟΥΣ | ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ | ΤΟΥ ΕΚ ΝΗΣΟΥ ΣΚΙΑΘΟΥ. | [ξυλογραφία] | [τυπογραφική γραμμή] | ΕΝ ΒΙΕΝΝΗ 1797. | ΤΥΠΟΙΣ ΜΑΡΚ. ΠΟΥΛΙΟΥ. Αντίτυπο της ΕΒΕ αρ. ΦΛΣ. 455 Ν.

⁶³ Για μια σύντομη παρουσίαση του ζητήματος βλ. Henri Tonnet, «Σχετικά με μια παλαιά μετάφραση-διασκευή στη νέα ελληνική του Louis Sébastien Mercier», *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα 2009, σ. 133-154. Βλ. και Στέση Αθήνη, *Όψεις της Νεοελληνικής Αφηγηματικής Πεζογραφίας, 1700-1830*, Αθήνα 2010, σ. 98-101.

⁶⁴ Κάτι αντίστοιχο, θα λέγαμε, με το σημερινό αξίωμα του υπουργού των Εξωτερικών.

⁶⁵ *Δια τον Φωτισμόν του Γένους. Αγγελίες Προεπαναστατικών Εντύπων (1734-1821)*. Από τα *Κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, επιμ. Πόπη Πολέμη με τη συνεργασία της Άννας Ματθαίου και της Ειρήνης Ριζάκη, Αθήνα 2008, 221.

⁶⁶ Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, Τ. ΣΤ' 1816, Αθήνα 1989, σ. 52-53.

⁶⁷ *Ερμής ο Λόγιος*, Τ. Δ' 1814, Αθήνα 1989, σ. 124.

⁶⁸ Βλ. Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d'or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 3 και Νικόλαος Βασιλειάδης, *Από το Φανάρι*, Αθήνα, σ. 12. Όσον αφορά στο βιβλίο για τη ζωή της Αικατερίνης Β' ίσως πρόκειται για το έργο του Jean-Henri Castéra, *Vie de Catherine II, impératrice de Russie*, Paris 1797.

Ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος, καθώς όλα δείχνουν λοιπόν μεγάλωσε δίπλα σε ένα «μιακήνα των γραμμάτων», τον πατέρα του, η απρόσκοπτη ενασχόληση του οποίου με τη λογιοσύνη, σε συνδυασμό με την πλουσιότατη βιβλιοθήκη του, αποτέλεσαν το κατάλληλο περιβάλλον για έναν φιλομαθή και εύπορο νέο, ώστε να πορευτεί με άνεση στον κόσμο των γραμμάτων. Αν προσθέσουμε και την περίπτωση του Ιάκωβου Αργυρόπουλου, του πεθερού του, τότε μπορούμε να συμπεράνουμε με ασφάλεια πως το κοντινό περιβάλλον του ποιητή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γαλούχησή του στις νεότερες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, πράγμα που μας οδηγεί σε συσχετισμούς με το κλίμα του *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην*.

Σε αντίθεση με τον Κωνσταντίνο Σκαρλάτου Μάνο, για τον οποίο δεν διαθέτουμε ενδείξεις πως συνέχισε να κινείται στο χώρο της λογοτεχνίας (αν ποτέ εισήλθε σε αυτόν), ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος εμφανίζεται ξανά στα γράμματα, αυτή τη φορά ως μεταφραστής. Σε άρθρο του ο Μανουήλ Γεδεών, όπου γίνεται λόγος για τη λογιοσύνη των Φαναριωτών και την ανάπτυξη των γραμμάτων την πρώτη εικοσαετία του 19^{ου} αιώνα, αναφέρει, εν είδει παραδείγματος, μεταξύ άλλων: «Κωνσταντίνος Μάνος, ο υιός επιφανούς φαναριώτου Δημητρίου Μάνου, αυτός ίσως ο στιχουργήσας το δις [sic] εκδοθέν (Τριεστίω 1802 και 1811), *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην*, μετέφρασεν επιτυχώς, διορθούντος του πατρός, τον *Νέον Ανάχαρσιν* του Βαρθελεμού». ⁶⁹ Ο Γεδεών έχει ως πηγή του τον Marcellus, ενώ αναφορικά με την μετάφραση του Νέου Ανάχαρση παραπέμπει στον *Ερμή τον Λόγιο*. Το 1817 ο Μανουήλ Βερνάρδος ο Κρης γράφει ενθουσιασμένος προς τον Αλέξανδρο Κουμπάρη, διαπρεπή εμπόρου και μέλος της Φιλικής Εταιρίας στην Οδησό, ενημερώνοντάς τον πως η μετάφραση του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου στον *Νέο Ανάχαρση*, διανθισμένη με σχόλια του «πολυμαθούς και φιλολόγου» πατέρα του μεταφραστή Δημητρίου Μάνου, είναι έτοιμη. Δεσμεύεται στον Αλέξανδρο: «αν στείλεις αυτήν εις Ιάσιον, σοι υπόσχομαι άκραν την επιμέλειαν της εκδόσεως». ⁷⁰ Πριν λίγο είχε αγγελθεί στον *Ερμή τον Λόγιο* πως ο Κουμπάρης επιθυμούσε να αναλάβει τα έξοδα για την έκδοση μιας μετάφρασης στο έργο του αββά Barthélemy Νέος Ανάχαρσης, η οποία είχε ήδη ξεκινήσει. Ο Βερνάρδος ο Κρης ενημερώνει τον Κουμπάρη, μέσα από το ίδιο το περιοδικό με επιστολή του, πως ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος έχει ήδη τελειώσει τη μετάφραση του έργου. ⁷¹ Όμως, η έκδοση της μετάφρασης του Μάνου

⁶⁹ Μανουήλ Γεδεών, «Περί της Φαναριώτικης Κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώτης εκατονταετηρίδος», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 21 (1891), σ. 69.

⁷⁰ *Ερμής ο Λόγιος*, Τ. Ζ' 1817, Αθήνα 1989, σ. 596.

⁷¹ Βλ. Ο.π., σ. 148-149, όπου και η αγγελία για τη μετάφραση που ετοιμάζεται με χρηματοδότη τον Κουμπάρη.

ματαιώθηκε, καθώς υπήρξε κάποιου είδους διαφωνία με τον Κουροπαλάτη, η οποία δε διασαφηνίζεται. Το χειρόγραφο της μετάφρασης χάθηκε στα γεγονότα του 1821.⁷² Ίσως ο Μάνος να ήρθε σε σύγκρουση με τον Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη, καθώς και ο τελευταίος ετοιμάζε τη δική του μετάφραση στον *Νέο Ανάχαρση*. Η μετάφραση του Κουροπαλάτη εκδόθηκε τελικά σε επτά τόμους το 1819 στη Βιέννη.⁷³ Ας προστεθεί εδώ πως και ο Γεώργιος Αινιάν, μετά από προτροπή του Μιχαήλ Βασιλείου και της «Φιλολογικής Εφορίας» που είχε συσταθεί από τον ίδιο στην Κωνσταντινούπολη, είχε ετοιμάσει την ίδια εποχή μετάφραση του *Νέου Ανάχαρση*.⁷⁴ Ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος μοιάζει να ανταποκρίθηκε στην επιταγή μιας φιλελεύθερης μερίδας λογίων, άμεσα εμπλεκόμενης με την Ελληνική Επανάσταση, που θεώρησε απαραίτητη τη μετάφραση και έκδοση του έργου του Barthélemy την εποχή εκείνη (1817-1821) και συσχέτιζαν το έργο αυτό με την εθνική διάσταση της επικείμενης Επανάστασης.⁷⁵

Να αναφερθούμε, τέλος, στον αδελφό του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου, ο οποίος ήταν πρέσβης στη Γαλλία, πράγμα που σημαίνει πως η επαφή με τη Δύση ήταν ακόμα ευκολότερη κι αμεσότερη. Ο Νικόλαος Μάνος μνημονεύεται και από τον Κοραή. Ο Κοραής συμβουλεύει τον αμερικάνο πολιτικό και περιηγητή Έντουαρντ Έβερρετ να βρει τον Νικόλαο Μάνο στο Παρίσι, καθώς εκείνος ήταν «ο μόνος από τους πατριώτες του» που ήταν ικανός να διδάξει τον Έβερρετ διαλέκτους των νέων αλλά και των αρχαίων ελληνικών. Ο Νικόλαος Μάνος, τέλος, κατατοπίζει τον αμερικάνο περιηγητή για τις διαδρομές που πρέπει να

⁷² Βλ. Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π, σ. 329, όπου παρατίθεται απόσπασμα από τον Karl Iken, *Leukothea Vol. I*, Λειψία 1825, σ. 200:

«Konstantinos Manos, Sohn des angesehenen Archonten und Grosspostelnik's Demetrios Manos in Konstantinopel hatte schon 1817 ebenfalls den neuen Anacharsis völlig zu Ende übersetzt und mit vielen Anmerkungen seines kenntnisvollen Vaters bereichert, dessen grosse und auserlesene Bibliothek gerühmt wird. Ein sehr geschätzter patriotischer Kaufmann Alexander Koumparis in Odessa, aus Stadt Mesembria am Schwarzen Meer, hatte bereits am Anfang des Jahrs 1817 die Kosten zum Druck dieses Werks ausgesetzt, allein die Unternehmung scheint durch die Kollision mit Kouroupalatas unterbrochen zu sein.» Ο Iken θησαυρίζει την αγγελία της έκδοσης, η οποία έγινε στο *Φιλολογικό Τηλέγραφο*, αρ. 48, 10 Δεκεμβρίου 1818, σ. 209-216. Βλ. Πόπη Πολέμη (επιμ.), *Δια του Γένους τον Φωτισμόν. Αγγελίες Προεπαναστατικών Εντύπων (1734-1821)*, Αθήνα 2008, σ. 280, αρ. 199.

⁷³ Βλ. Ηλιού αρ. [υπό έκδοση], στο *Ηλιού – Πολέμη, Ηλεκτρονικός Κατάλογος*, ό.π.

⁷⁴ Βλ. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 2010, σ. 136 και υποσημ. 160.

⁷⁵ Ετοιμάζω ξεχωριστή μελέτη για το ζήτημα αυτό, καθώς ανάμεσα στα χρόνια 1817-1820, δημοσιεύονται πολλές αγγελίες που προκηρύσσουν τη μετάφραση του *Νέου Ανάχαρση*. Η μετάφραση του αυτού ήταν ζήτημα εθνικό.

ακολουθήσει και τον συστήνει, μέσω μιας επιστολής, στον πατέρα του, Δημήτριο Μάνο.⁷⁶

Τα πολιτικά συμφραζόμενα είναι ξεκάθαρα, όσο και οι ιδεολογικές συνιστώσες: αυτός ο κλάδος της οικογένειας των Μάνων αποτελεί γνήσιο τέκνο της ιδεολογίας, που κάτω από την επιρροή του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού οδήγησε στην Επανάσταση του 1821. Ο στενός κύκλος του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου διακατέχεται από την «ελευθεριάζουσα και βολταιρική πνοή»⁷⁷ που διέτρεχε μέρος της λογιосύνης και της ηγεσίας των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών της εποχής. Η παραπάνω τάση δεν αντανακλάται απλώς μέσα από τα έργα και τα βιβλία που αναφέρθηκαν, αλλά σχετίζεται και με το χώρο της πολιτικής δράσης: Η έκδοση της μετάφρασης του *Νέου Ανάχαρση* από τον Κωνσταντίνο Δημητρίου Μάνο⁷⁸ θα πραγματοποιούνταν με τη χορηγία ενός επιφανή εμπόρου και φιλικού. Επιπρόσθετα, η μετάφραση του Στέφανου Δημητριάδη στο έργο του Mercier εκδίδεται το 1797 στο τυπογραφείο των αδελφών Πούλιων, όπου την ίδια χρονιά αρχίζει το εκδοτικό πρόγραμμα του Ρήγα με σκοπό την αφύπνιση αλλά και τον φωτισμό του Γένους.

Δύο στοιχεία, που αφορούν στον Κωνσταντίνο Δημητρίου Μάνο, επιβεβαιώνουν, ως ένα βαθμό, την παραπάνω διαπίστωση. Ανάμεσα σε μια λίστα ονομάτων «εκ των αποκεφαλισθέντων και κρεμασθέντων εν Κωνσταντινουπόλει» στις 8 Μαρτίου του 1821, εμφανίζονται τα ονόματα του μεγάλου Δραγουμάνου Ιακωβάκη Αργυρόπουλου και του γαμπρού του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου. Οι δυο τους γλίτωσαν (είτε πληρώνοντας, είτε δραπετεύοντας), όπως αποδεικνύεται από ένα γράμμα που στέλνει ο Νικόλαος Μάνος (1788-1825)⁷⁹, αδερφός του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου, στη μητέρα του Μαριόρα Μάνου – Καρατζά.⁸⁰ Ο Νικόλαος γράφει στη μητέρα του από το Παρίσι, όπου διατελούσε πρέσβης της Υψηλής Πύλης, στις 28 Νοεμβρίου 1824. Την ευχαριστεί διότι η τελευταία του προώθησε ένα γράμμα, που είχε λάβει από τον εξόριστο γιο της Κωνσταντίνο. Από αυτό πληροφορούμαστε πως ο Κωνσταντίνος

⁷⁶ Edward Everett, Σελίδες Ημερολογίου 1819, μτφρ.-επιμ. Άντεια Φραντζή, Αθήνα 2010, σ. 30.

⁷⁷ Κ. Θ. Δημαράς, «Σημειώσεις για την παρουσία του Βολταίρου στην Ελλάδα», *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ό.π., σ. 173.

⁷⁸ Αξίζει να αναφερθεί, παρενθετικά, πως ο Νικόλαος Βασιλειάδης, γερός γνώστης της ιστορίας των Φαναριωτών, θεωρεί, έχοντας όμως ως μόνη πηγή τον Marcellus όπως φαίνεται, τον συγγραφέα του *Τα Κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην* και το μεταφραστή του *Νέου Ανάχαρση* το ίδιο πρόσωπο. Βλ. Νικόλαος Βασιλειάδης, *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, ό.π., σ. 111.

⁷⁹ Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 316.

⁸⁰ Constantine George Mano, *Documente...*, ό.π., σσ. 333-338. Βλ. εδώ, «Το Γράμμα του Νικολάου Μάνου», σ. 25-27.

Δημητρίου Μάνος βρίσκεται εξόριστος στην Προύσα μαζί με τον πεθερό του Ιακωβάκη Αργυρόπουλο.

Ο Νικόλαος γράφει φανερά συγκινημένος που επιτέλους έμαθε νέα για τον αδερφό του και οικτρίζει την τούρκικη σκληρότητα. Έχει καταστρώσει σχέδιο διάσωσης του αδερφού του, ως φαίνεται, επιθυμώντας να τον μεταφέρει στη Μασσαλία. Όμως θεωρεί πως «η γενναία και ηρωική ψυχή» του Κωνσταντίνου δεν θα του επιτρέψει να εγκαταλείψει τον πεθερό του. Μέσα από το γράμμα διαφαίνεται και η λογιосύνη του Νικολάου Μάνου. Ο Όμηρος, η γαλλική παιδεία κι αξίες του Διαφωτισμού (ας προσέξουμε την έννοια του «μέτρου» και της «φιλοσοφίας») σε συνδυασμό με τη χριστιανική αρετή συνυπάρχουν μες στις αράδες, διαγράφοντας το επίπεδο καλλιέργειας των μελών της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν και τυπικό δείγμα της λογιосύνης των φιλελεύθερων Φαναριωτών της εποχής.

Ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος, σύμφωνα με το γενεαλογικό δέντρο του Sturdza και τις πληροφορίες του Ευγένιου Ρίζου Ραγκαβή πέρασε τα τελευταία χρόνια του (1828-1835) στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος, καθώς τέσσερα από τα πέντε παιδιά του γεννήθηκαν στην Αίγινα, την Αθήνα και την Τρίπολη.⁸¹ Ας μην ξεχνάμε και τη μετέπειτα καριέρα της συζύγου του στη Φιλεκπαιδευτική Εταιρία της Αθήνας. Η τελευταία έκδοση του ειδυλλίου, η οποία πραγματοποιήθηκε το 1836 στην Αθήνα, ίσως μπορεί να συσχετισθεί με την παρουσία Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου, από το 1830 και μετά, και το θάνατό του το 1835 στην Αθήνα.

Τέλος, να προσθέσουμε και άλλη μια μαρτυρία, από τη ματιά ενός «ξένου», του William Haygarth. Ο William Haygarth ήταν Άγγλος φιλέλληνας, ο οποίος σπούδασε στο Trinity College μαζί με τον Byron, αλλά δε γνωρίστηκαν παρά μόνο μετέπειτα, στην Αθήνα. Ο Haygarth ήταν γνωστός ως ζωγράφος στην πατρίδα του, όμως αυτό για το οποίο θα μνημονευόταν περισσότερο ήταν το ποίημα *Greece a Poem* (Λονδίνο 1814). Πρόκειται για ένα ποίημα-προσκύνημα στην Ελλάδα, διαποτισμένο από φιλελληνικά αισθήματα, όπως όριζε η εποχή. Όμως ο Byron είχε εκδώσει ήδη το *Childe Harold's Pilgrimage* το 1812, οπότε και το ποίημα του Haygarth έμεινε κρυμμένο κάτω από τη βαριά σκιά του Byron. Παρόλα αυτά, ο πολύς Terence Spencer χαρακτηρίζει το ποίημα του Haygarth ως ένα «υπέροχο βιβλίο», ενώ το ποίημα μεταφράστηκε στα γαλλικά το 1827, δύο χρόνια μετά τον πρόωρο θάνατο του ποιητή.⁸²

⁸¹ Mihail-Dimitri Sturdza, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de Grèce...*, ό.π., σ. 316. και Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής, *Livre d'or de la Noblesse Phanariote...* ό.π., σ. 70.

⁸² Βλ. William Randel, "William Haygarth. Forgotten Philhellene", *Keats-Shelley Journal*, T.9 Μέρος 2^ο, Keats-Shelley Association of America, 1960, σ. 86-90.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρουν παρουσιάζουν οι εκτενέστατες σημειώσεις του Haygarth, οι οποίες ακολουθούν του ποιήματος. Πέραν της προσπάθειας του ποιητή να σχεδιάσει μια σύντομη ιστορία της σύγχρονης Ελληνικής Φιλολογίας με γνώμονα τη γλώσσα και την ποίηση (277-289), ο Haygarth σώζει πολύτιμες πληροφορίες για *Τα κατά Κλεάνθην και Αβροκόμην* του Μάνου, οι οποίες θυμίζουν αρκετά, αναφορικά με την αισθητική τους προσέγγιση, αυτές του William Leake.⁸³ Εδώ, μας ενδιαφέρει η αναφορά του στον Κωνσταντίνο Μάνο ως «τον πιο φημισμένο ποιητή της εποχής, γέννημα-θρέμμα Κωνσταντινουπολίτης».⁸⁴ Ο άγγλος φιλέλληνας τοποθετεί τον Κωνσταντίνο Μάνο στην Κωνσταντινούπολη, οπότε και ερχόμαστε εγγύτερα στον Κωνσταντίνο Δημητρίου Μάνου.

*

Δεν νομίζω τα στοιχεία που συνέλεξα να μπορούν να δώσουν μια τελεσίδικη απάντηση στο ποιος από τους δύο λόγιους ήταν τελικά ο συγγραφέας του ειδυλλίου που εξετάζουμε. Στην περίπτωση του Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου οι πηγές είναι πιο αξιόπιστες, σε σχέση με τη μαρτυρία του Marcellus. Μια επιπρόσθετη μαρτυρία του εμπόρου και περιηγητή John Galt (1779-1839), όταν περιηγούνταν τη Μύκονο το 1810, επιβεβαιώνει πως ο διάσημος ποιητής Κωνσταντίνος Μάνος κατοικούσε στη Βλαχία.⁸⁵ Αυτή η μαρτυρία μας φέρνει πιο κοντά στον Κωνσταντίνο Σκαρλάτου Μάνο, ο οποίος κατοικούσε, όπως είδαμε, στη Βλαχία, ενώ ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος κατοικούσε στην Κωνσταντινούπολη μέχρι το 1824 τουλάχιστον, που τον βρίσκουμε εξόριστο στην Προύσα. Η πιθανή απουσία του Κωνσταντίνου Σκαρλάτου Μάνου από τα γράμματα, στη συνέχεια, ίσως να σχετίζεται με την αφοσίωσή του σε πολιτικά ζητήματα.

Από την άλλη, η περίπτωση του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου διαθέτει αρκετά στοιχεία υπέρ της: μεγαλωμένος ανάμεσα σε σημαντικούς λόγιους και έχοντας στη διάθεσή του μια αξιοθαύμαστη βιβλιοθήκη, γαλουχήθηκε στον κόσμο των γραμμάτων. Ας μην ξεχνάμε πως το ειδύλλιο αποτελεί και μια σπουδή του ποιητή αφενός μεν πάνω σε ό,τι έχει διαβάσει, και αφετέρου πάνω στη σύνθεση πρωτότυπης ποίησης. Αυτή η παράθεση γνώσεων μέσα στο ποίημα, η οποία αγγίζει τα όρια της επιδειξιμανίας, σε συνδυασμό με τη μικτή γλώσσα του ποιήματος, μάς φανερώνει το νεαρό της ηλικίας του ποιητή. Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος θα ήταν μόλις 17 χρόνων, όταν εκδόθηκε για πρώτη φορά το ειδύλλιο (1801), δεν πρέπει να μας παραξενεύει. Θα

⁸³ William Martin Leake, *Researches in Greece*, London 1814, σ. 131.

⁸⁴ William Haygarth, *Greece a Poem, in three Parts*, Λονδίνο 1814, σ. 285.

⁸⁵ «Galt's Letters from the Levant», *The Monthly Review or Literary Journal*, V. LXXV, London 1814, σ. 178, όπου «Constantine Mano, who resides in Wallachia, is said by the Greeks, with their characteristic hyperboles, to rival Homer in spirit and genius».

ήταν ένας φέρελπις νεαρός, ο οποίος μόλις είχε τελειώσει τις σπουδές του και θα επιθυμούσε να αναμετρηθεί με τις ικανότητές του στην ποίηση. Τέλος, η επανεμφάνιση του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου στα γράμματα με την ανέκδοτη τελικά μετάφραση στον *Νέο Ανάχαρση*, καταδεικνύει μια συνέχεια, έστω και ισχνή, του λόγιου στο χώρο της λογοτεχνίας.

Επιπλέον η τυπογραφική ιστορία του ειδυλλίου μας φέρνει πιο κοντά στο πρόσωπο του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου. Οι πρώτες τρεις εκδόσεις του έργου χαρτογραφούν το κέντρο του Φαναριωτισμού, την Κωνσταντινούπολη, αλλά και χώρους-κέντρα του απόδημου ελληνισμού (Βούδα-Τεργέστη). Ας μην ξεχνάμε και την ιδιότητα του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου ως συμβούλου της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Αργότερα, μετά το 1830, τον συναντάμε στην Αθήνα, στο νεότευκτο ελλαδικό κράτος, όπου πλέον πολλοί Φαναριώτες έχουν μετοικήσει. Το 1836, τη χρονιά που πέθανε ο Κωνσταντίνος Δημητρίου Μάνος,⁸⁶ τυπώνεται το ειδύλλιο στην Αθήνα. Ίσως ο συγγραφέας να είχε δρομολογήσει την έκδοση πριν το θάνατό του ή ο Αγγελίδης να πληροφορήθηκε τον θάνατό του και να είχε το ελεύθερο να τυπώσει το κείμενο. Φυσικά, αυτά είναι μόνο εικασίες. Ο τάφος του βρίσκεται στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.⁸⁷

Όπως φαίνεται, δεν μπορούμε να ταυτοποιήσουμε απόλυτα το πρόσωπο του ποιητή. Το δίλημμα παραμένει. Ίσως όμως, η πιστοποίηση της ταυτότητας του ποιητή να μην είναι αυτό που τελικά καταξιώνει την παρούσα έρευνα. Η διερεύνηση της τύχης και των πεπραγμένων μερικών από τα μέλη της οικογένειας των Μάνων στα χρόνια 1780-1820 με κύριο άξονα ένα έργο που αγαπήθηκε και διαδόθηκε όσο λίγα, μπορεί να αποδώσει διαφορετικούς καρπούς: να φωτίσει μια περίπτωση η οποία περιγράφει ικανοποιητικά, θεωρώ, τα ιδεολογικά και εν γένει ποιοτικά πλέγματα συσχετισμών που προκύπτουν ανάμεσα στην πρωτότυπη λογοτεχνία της εποχής, τη λογιουσύνη των φιλελεύθερων Φαναριωτών και τις νεότερες ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Ο Κωνσταντίνος Μάνος δε φρόντισε για την υστεροφημία του, ως ποιητή του *Τα κατά τα Κλεάνθην και Αβροκόμην*, ένα ποίημα-παίγνιο της σχολής του. Επίσης, η εκδοτική τύχη και διάδοση του έργου τοποθετεί το ποίημα σε ένα πολιτισμικό δίκτυο, το οποίο δεν ενδιαφέρεται, τελικά, για την ταυτότητα του δημιουργού. Τα σαλόνια των Φαναριωτών, με τον αέρα να γεμίζει δίστιχα και ρίμες, οι ανθολογίες τραγουδιών, η προφορική παράδοση και η θέση που κατείχε το ποίημα στα βιβλιοπωλεία στο

⁸⁶ Στο γενεαλογικό δέντρο, που συντάσσει ο Constantine G. Mano, η χρονολογία θανάτου είναι 1835, όμως στον τάφο του Μάνου αναγράφεται η χρονολογία 1836. Σαφώς και η ημερομηνία που αναγράφεται στο μνήμα είναι πιο αξιόπιστη.

⁸⁷ Βλ. εδώ «Παράρτημα Εικόνων», σ. 3.

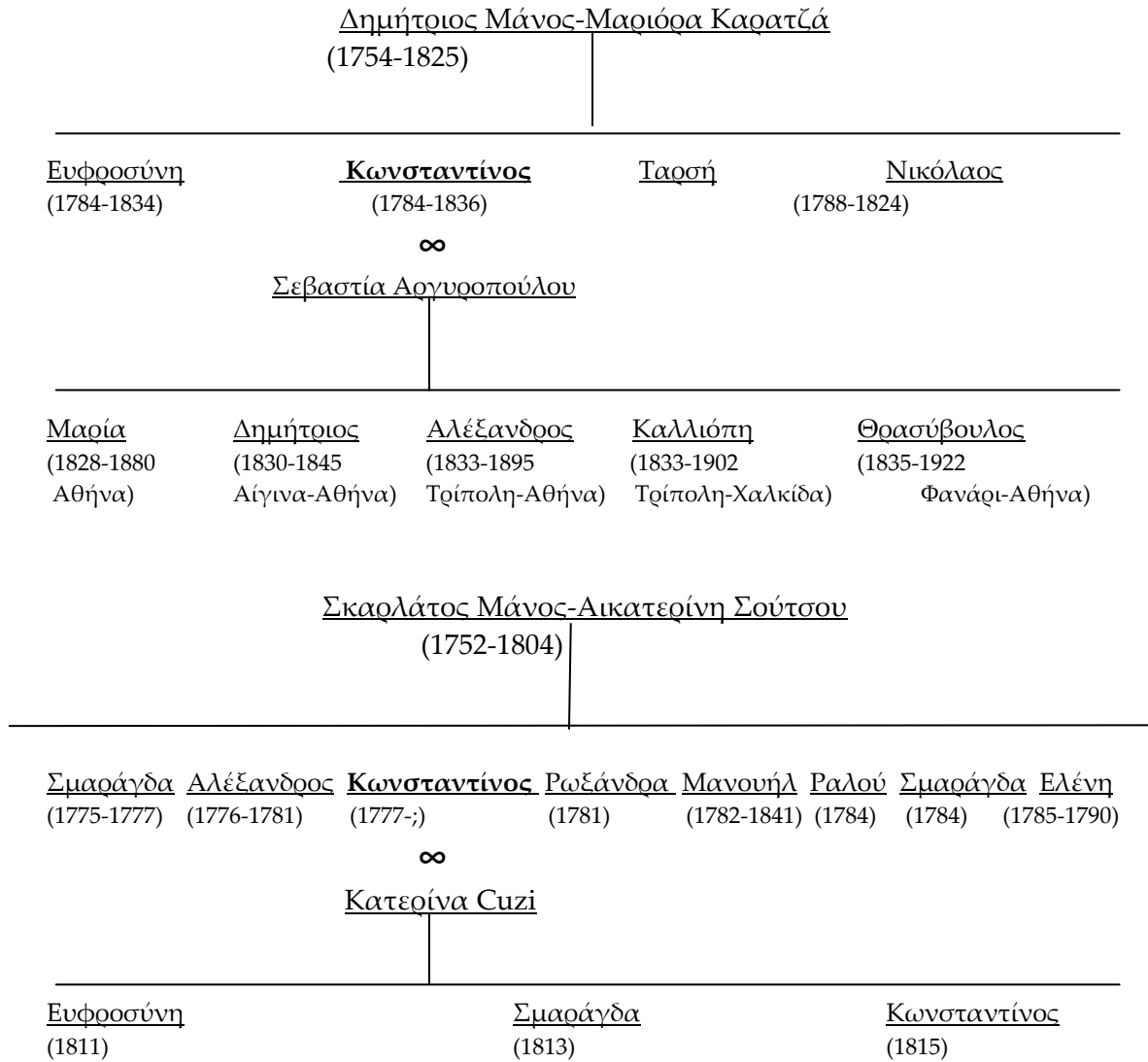
δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα –δίπλα στα «λαϊκά αναγνώσματα» των βενετικών και βιεννέζικων εκδόσεων⁸⁸ συνθέτουν ένα δίκτυο, το οποίο προωθεί τον χρηστικό και λειτουργικό χαρακτήρα ενός ποιήματος εις βάρος της ταυτότητας του δημιουργού. Ένα ποίημα για τους πολλούς· οι πολλοί δεν ενδιαφέρονται για τον Έναν. Με τρόπο παραβολικό και πυκνό περιγράφει ο Kittler τη σχέση μεταξύ κειμένου, εκδοτικού συστήματος, συγγραφέα και αναγνώστη: «Στην αρχή, το λογοτεχνικό έργο [novel] κείται, στη μεσαιωνική του απλότητα, μέσα στη σπηλιά του ερημίτη χωρίς τον τίτλο ή το όνομα του συγγραφέα. Όμως ένας αρχάριος ποιητής καταφθάνει, ανοίγει το βιβλίο και ξαφνικά το χειρόγραφο κείμενο βρίσκεται στα διαλεκτικά δίκτυα του 1800 [...] Η μεταμόρφωση των βιβλίων σε ποίηση, μετά τη μεσολάβηση του Ενός και Επώνυμου Συγγραφέα είναι, ξεκάθαρα, μια εισβολή».⁸⁹

§

⁸⁸ *Κατάλογος Βιβλίων. 1864.* [Χειρόγραφο Σημείωση Φίλιππου Ηλιού: Σμύρνη, Τυπογραφείο Π. Μαρκόπουλου], *Κατάλογος των εν τω βιβλιοπωλείω Κ. Τεφαρίκη, προς πώλησιν ευρισκομένων βιβλίων, Αθήνησιν, Ιανουάριος 1864, Κατάλογος Βιβλίων πωλουμένων παρά Θ. Νικολαΐδη Φιλαδέλφει, Δελτίον Πρώτον, Εν Αθήναις 1868.* Οι κατάλογοι αυτοί βρίσκονται στο «Βιβλιογραφικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού». Από εδώ να ευχαριστήσω την Αναστασία Μυλωνοπούλου, την Πόπη Πολέμη και την Ειρήνη Ριζάκη για την ευγενική φιλοξενία τους και την παραχώρηση του υλικού.

⁸⁹ Friedrich A. Kittler, *Discourse Networks 1800/1900*, ό.π., σ. 122-123.

Γενεαλογικά δέντρα

Το Γράμμα του Νικολάου Μάνου

Το γράμμα που ακολουθεί προέρχεται από το προσωπικό αρχείο του Κωνσταντίνου Θρασύβουλου Μάνου, εγγονού του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου. Όλες οι σημειώσεις είναι δικές του. Το γράμμα δόθηκε στον Constantine G. Mano, ο οποίος και το δημοσιεύει στο βιβλίο του, μετά από παρέμβαση του Ευγένιου Ρίζου Ραγκαβή.⁹⁰

Παρίσι, Rue Taitbont No. 28.
την 19 Νοεμβρίου 1824. Ν.

Τρισέβαστη, φιλοστοργοτάτη και γλυκυτάτη μου Μητέρα,

Ἐλαβον τὸ ἀπὸ 9 Ὀκτωβρίου ἀποκριτικόν σας πρὸς τὸ ἀπὸ 13 Σεπτεμβρίου γράμμα μου. Πόσῃ ἀγαλλίασιν μ' ἐπροξένησε τὸ πολυτιμότεον πρωτότυπον ὁποῦ μ' ἐκάματε τὴν ἀνωτέραν πάσης εὐχαριστίας νὰ μὲ στείλετε τοῦ παμποθήτου γράμματος τοῦ φιλάτου τῶν ἀδελφῶν μου⁹¹, σὰς βεβαιῶνῶ ἐπ' ἀληθείας ὅτι μ' εἶναι ἀδύνατον οὔτε μὲ τὰς πλέον ζωηρὰς ἐκφράσεις. Ἄν σας εἰπῶ ὅτι τὸ κατεφίλησα χίλιαι φοραὶς, ὅτι τὸ κατέβρεξα μὲ τὰ δάκρυά μου, ὅτι τὸ κατέφαγον σχεδόν, βεβαίως δὲν εἶναι ὑπερβολαί. καὶ ὅμως ὅλα ταῦτα δὲν ἤμποροῦν νὰ ζωγραφίσουν εἰ μὴ ψυχρῶς τὰς ἀνεκφράστους ἐκείνας καὶ γλυκὰς καὶ πικρὰς ἐν ταυτῶ ἐντυπώσεις ὁποῦ ἡ ψυχὴ μου αἰσθάνθη, ὄχι μόνο εἰς τὴν πρώτην ἢ εἰς τὴν δευτέραν ἢ εἰς τὴν τρίτην, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἑκατοστὴν ἀνάγνωσιν τοῦ γράμματος τούτου· διὸ καλύτερον νομίζω νὰ σὰς ἀφήσω νὰ τὰς συμπεράνετε ἀπὸ ἐκείνας ὁποῦ αἰσθάνθη ἡ ἔδική σας. Ἄχ! ἄραγε θὰ παραβλέψει ὁ Πανάγαθος τὰς ἁμαρτίας μου; καὶ θὰ μὲ χαριτώσῃ νὰ τὸν ἰδῶ τὸν ταλαίπωρον λυτρωμένον ἀπὸ τοὺς παμμιάρους χεῖρας τῶν βδελυρῶν Τούρκων; Πολλάκις ἐσκέφθην, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, οὔτε παύω οὔτε ἔπαυσα σκεπτόμενον περὶ τοῦτον. Δὲν μὲ λανθάνουν οὔτε αἱ δυσκολαὶ οὔτε οἱ κίνδυνοι τοῦ πράγματος. δὲν τὸ βλέπω ὅμως ὡς διόλου ἀδύνατον. ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀναγκαιότατον καὶ ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ τὸ νὰ πληροφορηθῆναι καλῶς καὶ ὑμεῖς καὶ ἐκεῖνος καὶ ὅλοι οἱ περὶ αὐτὸν ὅτι «οὐδὲ λύκοι τὲ καὶ ἄρνες ὁμόφρονα θυμὸν ἔχουσιν, ἀλλὰ κακὰ φρονέουσι διαμπερὲς ἀλλήλοισιν. (ἢ τὸν Ὅμηρον κατέχουσιν ψαψὰ Καλλιόπη⁹² ἄς σας τὰ ἐξηγήσῃ). οὗτος εἶναι πλέον εἰς τὸ ἐξῆς τῶν ἀδυνάτων ἀδυνατότατον τὸ νὰ συζήσουν εἰς ταυτὸν Γραικοὶ καὶ Τούρκοι· καὶ ὅτι ἐπομένως ὅστις τῶν ἐδικῶν μας τρέφει τὴν ἐλαχίστην ἐλπίδα τοῦ ὅτι θὰ εὐρεῖ ποτὲ πόρον βίου μεταξὺ τῶν Τούρκων, δὲν εἶναι μόνο μάταιος, μωρός, ἀναίσθητος κτλ., ἀλλὰ καὶ ἄξιός του νὰ ταφῆ διὰ παντὸς εἰς τὴν δάδα-θάμαρῃς τσικνοτάντουρον. Ἀπὸ τὴν λαθραίαν λοιπὸν φυγὴν ἄλλην σωτηρίαν γιὰ τὸν ἀδελφόν μου δὲν βλέπω καὶ τόσον περισσότερον ὅσο καὶ ὁ 4627.44936390 καὶ πολλοὶ ἄλλοι συνετοὶ καὶ μεγίστου λόγου ἄξιοι πολιτικοὶ τρανώτατα μ' ἀπέδειξαν ὅτι ὁ τρισκατάρατος ἐκεῖνος Σουλτακασάπης ἔχει ἀποφασιστικῶς σκοπὸν νὰ μὴν ἀπολύσει διὰ βίου οὐδὲ ἓνα τῶν ἐξορίστων. Ἐρειδόμενος πρῶτον εἰς τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ὑψίστου, καὶ ἔπειτα εἰς τὴν εὐνοίαν καὶ ὑπεράσπισιν τῶν ἐνταῦθα ἐν δυνάμει φίλων μου, ἐλπίζω βασίμως νὰ ὑποκλέψω εὐτυχῶς τὸν ἀδελφόν μου ἀπὸ τὴν Προῦσαν, καὶ νὰ τὸν σώσω εἰς Μασσαλίαν...Τὸ μόνον ποῦ μὲ ταράττει καὶ μ' ἀπελπίζει ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἀνωτέρω σχεδίων μου τὴν περὶ λυτρώσεως τοῦ παμποθήτου ἀδελφοῦ μου εἶναι ὅτι ἡ γενναία καὶ ἡρωϊκὴ ψυχὴ του, εἴτε ἀπὸ ὑπερβολικὴν ἀγάπην πρὸς τοῦ περὶ αὐτόν, εἴτε ἀπὸ ὄχι ἄτοπον ἴσως φόβον του μήπως κακοπάθουν οἱ δυστυχεῖς ἐξαιτίας τῆς φυγῆς του, δὲν θὰ θελήσει ἴσως νὰ προσδεχθῆ τὸ

⁹⁰ Βλ. Constantine George Mano, *Documente...*, ὁ.π., σ. 333-334.

⁹¹ Πρόκειται περὶ τοῦ ἐν Προῦσῃ ἐξορίστου Κωνσταντίνου Δ. Μάνου καὶ πάππου μου. Σημείωσις Κ. Θ. Μάνου.

⁹² Ἡ Καλλιόπη Δ. Μάνου, ἢ μετέπειτα νυμφευθεῖσα τὸν Δημήτριον Φωτήλαν. Σ. Κ. Θ. Μ.

πρόβλημα⁹³ και επομένως μη συντρέχοντος και αυτού εκ μέρους του και μη συνεργούντος προθύμως εις τὰ τῆς δραπετεύσεώς του, ἢ ἄλλως ἐφικτὴ και ἀκίνδυνος ὑποκλοπὴ τοῦ καταντᾶ διόλου ἀδύνατος, τὸ ὁποῖον εις πόσον βαθμὸν κατασπαράττει τὰ σπλάγχνα μου δὲν ἤμπορῶ νὰ σᾶς τὸ παραστήσω. Ἄν ἦτον κὰν ὀπωσοῦν πιθανόν, ἂν ἦτον μέχρι τριχὸς δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἡ ἐλάχιστη ἐλπίς του ὅτι, ἐπιχειρῶν νὰ τοὺς λυτρώσω ὅλους πανοικεῖ, και χωρὶς τὸν κίνδυνον του νὰ ἀποτύχῃ, ἐξαιτίας ἑνὸς τόσο κολοσσικοῦ ἐπιχειρήματος, και αὐτοῦ τοῦ ἀδελφοῦ μου ἡ σωτηρία, ἤθελα τὸ κατορθῶσει, μὰ τὴν ἱερὰν μοὶ ζωὴν σας οὔτε εἰ τι ἔχω χρῆμα οὔτε και αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν μου ἤθελα φειδωλευδῆ νὰ θυσιάσω ὑπὲρ ἑνὸς τόσο θεάρεστον ἔργον· μὲ φαίνεται ὁμως ὅτι ἐξίσου μ' ἐμὲ οὐδὲ ὑμᾶς λανθάνει τὸ ἀνέφικτό του πράγματος, διὰ τὸ πολυανθρωπότατον τῆς Ἀργυροπουλικῆς ἐστίας. Μάρτυς μου ὁ Ὑψιστος ὅτι ὅλα τὰ μέλη τ' ἀγαπῶ μὲ τὰ πλέον εὐλικρινῆ σπλάγχνα, και κατ' ἐξοχὴν τὸν σεβασμιώτατον διὰ τὰς πολλὰς ἀρετὰς τοῦ Ἀρχηγόντης⁹⁴ και οἱ φυσικοὶ ὁμως και οἱ κοινωνικοὶ νόμοι ὅτι ὁ ἀδελφός μου ἔχει ἀσυγκρίτως περισσότερα παρὰ τοὺς ἄλλους δικαίωματα εις τὴν ἀγάπην μου· τοῦτο δηλοῖ και ἡ παγκόσμιος παροιμία «charité bien ordonnée commence par soi même». Περιττὸν νομίζω νὰ ἐκτανθῶ περισσότερον εις τοῦτο τὸ κεφάλαιον· καιρός ὁμως εἶναι πλέον νὰ σκεφθῆτε και ὑμεῖς περὶ αὐτοῦ, και νὰ μὲ δηλοποιήσετε καθαρῶς τὰς σκέψεις σας, διὰ νὰ ἡξέυρω τί ποιητέον.

Τοῦ φιλοστοργοτάτου και γλυκυτάτου μου Πατρὸς τοὺς πόδας ταπεινότατα κατασπάζομαι. Ὅτι ἡ εὐαίσθητος ψυχὴ του ἔχει πολλὰς και μεγάλας αἰτίας διὰ νὰ λυπῆται, τὸ ἡξέυρω, και συλλυπεῖται διὰ τοῦτο και ἡ ἐδικὴ μου ψυχὴ, τόσο πικρότερον, ὅσω ἀμηχανῶ νὰ ἐπιφέρω τὴν ἐλάχιστην παραμυθίαν εις τὰς λύπας του. Ἄλλ' ἐπειδὴ ἀπαιτεῖται μετριότης εις ὅλα, και ἡ θρησκεία και ἡ φιλοσοφία συμβουλεύουν τὴν ὑπομονήν· ὑπομονὴ λοιπόν, ὑπομονή, ὑπομονή. Ἄς λαμβάνῃ συχνὰ εις χεῖρας τὸν Ἐπίκτητον, και εἶμαι βεβαίωτατος ὅτι θέλῃ παρηγορηθῆ, ἐπειδὴ εις τὸ αὐτὸ ἱατρικὸν ὁσήμεραι ἀνυοίμως καταφεύγω και ἐγώ. Τὴν ἀγαπητὴν μου ἀδελφὴν Ταρσίτζαν⁹⁵ ἀσπάζομαι γλυκύτατα ἐξ ὅλης καρδίας· ἐπῆτε τὴν, σᾶς παρακαλῶ, ὅτι τὴν ὑπεραγαπῶ και τὴν ἐπαινῶ και τὴν τιμῶ και τὴν σέβομαι εἶπερ ἄλλοτε πότε διὰ τὸν θεάρεστον πρὸς τοὺς ἱερούς γονεῖς τρόπον τῆς. Ἀπόδοτε, σᾶς παρακαλῶ, και πρὸς τὸν καλὸν καγαθὸν ἄνδρα τὸν γαμβρὸν Φιλιππέσκον, και πρὸς τὴν ἀγαπητὴν ἀδελφὴν Εὐφροσύνην μετὰ τοῦ ἀνδρός τῆς.⁹⁶ Ὡσαύτως γλυκοκατασπάζομαι τοὺς ἀγαπητοὺς ἀδελφοὺς Ἀλέκον και Μιλτιάδην, ὁμοῦ δὲ και τὴν ἀγαπητὴν ἀδελφίτζαν μου Κατήγκω. Πρὸς τὴν φιλάτην Καλλιπίτζαν ἀποκρίνομαι ἰδιαίτερος. Σᾶς προσφέρω νέα χειροφιλήματα κτλ. ἐκ μέρους τῶν Μουρουζῶν και Σούτζων κατ' αὐτὰς ἔχω σκοπὸν νὰ ὑπάγω νὰ ἐπισκεφθῶ, ὁμοῦ μὲ τὸν ἄριστον ἀδελφὸν τῆς Ἀλέξανδρον, τὴν Κυρίαν Σεβαστίτζαν Σούτζην, και θέλω τὴν ἀνακοινῶσει τὰς διαφόρους παραγγελίας ὄλων ὑμῶν...

⁹³ Ὅπερ και πράγματι συνέβη, καθότι ὁ πάππος μου Κωνσταντῖνος Δ. Μάνος δὲν ἠθέλησε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸν συνεξοριστὸν του πρώην Μέγα Διερχμηνέα Ἰάκωβον Ἀργυρόπουλον και τὴν οἰκογένειάν του, νυμφευθεῖς μετέπειτα και θυγατέρα τοῦ Ἀργυροπούλου Σεβαστῆν. Σ. Κ. Θ. Μ.

⁹⁴ Τὸν Ἰάκωβον Ἀργυρόπουλον. Σ. Κ. Θ. Μ.

⁹⁵ Τὴν Ταρσῆν Δ. Μάνου, σύζυγον Φιλιππέσκου. Σ. Κ. Θ. Μ.

⁹⁶ Τὴν Εὐφροσύνην Δ. Μάνου μετὰ τοῦ συζύγου τῆς Ράδου Λ. Ρωσέτην, μᾶμμην και πάππου τῶν Κ-ῶν Ἐλίτζας Ζαῖμη, Ζηναῖδος Καλλιμάχη και Ἀσπασίας Ρώμα. Σ. Κ. Θ. Μ.

Καταφιλῶ καὶ αὐθις καὶ μυριάκις τοὺς πόδας ἀμφοτέρων, παρακαλῶ θερμῶς τὸν Ὑψιστον νὰ διαφυλάττῃ ὑγιεῖς καὶ νὰ μὲ χορηγῇ τὰς πολυτιμοτάτας εὐχᾶς σας, καὶ μένω μὲ βαθύτατον σέβας.

Τρισεβάστη, φιλοστοργοτάτη καὶ γλυκυτάτη μου Μητέρα, ταπεινότατος καὶ ὑποκλινώτατος δούλος σας ὁ εὐπειθέστατος καὶ φιλομητρότατος υἱός σας

N. Μάνος

à Madame

Mariora Mano

née Princesse Caradja

à Cronstadt en Transylvanie

Empire d' Autriche

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Camariano-Cioran Ariadna, *Les Academies Princieres de Bucarest et de Jassy et leurs*

Professeurs, Thessaloniki 1974.

Cavallo Guglielmo, Chartier Roger (επιμ.), *Ιστορία της Ανάγνωσης στον Δυτικό*

Κόσμο, Αθήνα 2006.

Everett Edward, *Σελίδες Ημερολογίου 1819*, μτφρ.-επιμ. Άντεια Φραντζή, Αθήνα 2010.

Haygarth William, *Greece a Poem, in three Parts*, Λονδίνο 1814.

Iken Karl, *Leukothea Vol. I*, Λευψία 1825.

Keen Paul, *The Crisis of Literature in the 1790's. Print Culture and the Public Sphere*, Cambridge 2004

Kind Karl Theodor, *Τραγώδια των νεωτέρων Ελλήνων, Neugriechische Volkslieder*, Grimma 1827.

Kittler Friedrich A., *Discourse Networks 1800/1900*, μτφρ. Michael Metteer, Chris Cullens, Stanford University Press 1990.

Leake William Martin, *Researches in Greece*, London 1814.

Mano Constantine George, *Documente din Secolele al XVI-XIX privatoare la familia*

Mano, Βουκουρέστι 1907.

Marcellus, *Épisodes littéraires en Orient I*, Παρίσι 1851.

Nicolaidy B., *Les Turcs et la Turquie Contemporaine T. 2.*, Paris 1859.

Keats-Shelley Journal (περ.) Randel William, "William Haygarth. Forgotten Philhellene", T.9 Μέρος 2º, Keats-Shelley Association of America, 1960.

Sturdza Mihail-Dimitri, *Dictionnaire Historique et Généalogique des Grandes Familles de*

Grèce, d' Albanie et de Constantinople, Paris 1983.

The Monthly Review or Literary Journal (περ.), «Galt's Letters from the Levant», V. LXXV, London 1814.

Tonnet Henri, *Ιστορία του Νεοελληνικού Μυθιστορήματος*, μτφρ. Μαρίνα Καραμάνου, Αθήνα 2001

- *Μελέτες για τη νεοελληνική πεζογραφία*, μτφρ. Φωτεινή Βλαχοπούλου, Αθήνα 2009.

Αθήνη Στέση, *Όψεις της Νεοελληνικής Αφηγηματικής Πεζογραφίας, 1700-1830*, Αθήνα 2010.

Βαλέτας Γιώργος, «Το προανάκρουσμα του Νεοελληνικού Ρομαντισμού», *Νέα Εστία* 1307, έτος ΝΕ', Αθήνα Χριστούγεννα 1981.

Βασιλειάδης Νικόλαος, *Εικόνες Κωνσταντινουπόλεως και Αθηνών*, Αθήνα 1910.

Βελουδής Γιώργος (επιμ.), *Διονύσιος Σολωμός, Ποιήματα και Πεζά*, Αθήνα 2008.

Βούλγαρης Ευγένιος, *Η Λογική*, Λειψία 1766.

Βρανούσης Λέανδρος (επιμ.), *Οι Πρόδρομοι*, Αθήναι 1955

Γεδεών Μανουήλ Ι., *Η Πνευματική Κίνηση του Γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Φίλιππος Ηλιού, Αθήνα 2010

- «Περί της Φαναριώτικης Κοινωνίας μέχρι των αρχών της ενεστώτης εκατονταετηρίδος», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 21 (1891).

Γρυπάρης, Θ. Ι., *Η Βοσκοπούλα του Αιγαίου*, Πειραιάς 1838.

Δημαράς Κ. Θ., *Ελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2007.

Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, Τ. 9, Αθήνα 1927-1932.

Ερμής ο Λόγιος (περ.), Τ. Δ' 1814, Τ. ΣΤ' 1816, Τ. Ζ' 1817, Τ. Θ' 1819 Αθήνα 1989-1990.

Ηλιού Φίλιππος, *Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα, Βιβλία-Φυλλάδια*, Τ. Α', Αθήνα 1997.

Ηλιού Φίλιππος – Πολέμη Πόπη, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Ηλεκτρονικός Κατάλογος που φιλοξενείται στην ιστοσελίδα του Μουσείου Μπενάκη* <http://www.benaki.gr/bibliology/19.htm>

Ι. Κ., *Ερωτος Αποτελέσματα*, επιμ. Mario Vitti, Αθήνα 2^η1993

Ξηραδάκη Κούλα, *Φαναριώτισσες, Η συμβολή τους στα Γράμματα, στις Τέχνες και στην Κοινωνική Πρόνοια*, Αθήνα 1999.

Παπαδόπουλος Βρετός Ανδρέας, *Νεοελληνική Φιλολογία ήτοι Κατάλογος των από Πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι Εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας*, Τ. Β', Αθήνα 1857.

Πολέμη Πόπη, Ματθαίου Άννα, Ριζάκη Ειρήνη (επιμ.) *Δια του Γένους τον Φωτισμόν. Αγγελίες Προεπαναστατικών Εντύπων (1734-1821). Από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού*, Αθήνα 2008.

Πολίτης Αλέξης, «Η δημόσια ανάγνωση των Περσών σε φαναριώτικο αρχοντικό τον Οκτώβρη του 1820 και η αφήγησή της από τον Marcellus στα 1859», *Παράδοση και Εκσυγχρονισμός στο Νεοελληνικό Θέατρο, Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, επιμ. Αντώνης Γλυτζουρής, Κωνσταντίνα Γεωργιάδη, Ρέθυμνο 2010.

- «Λογοτεχνία και Λογιοσύνη», *Τα όρια των ειδών στη τέχνη σήμερα*, Αθήνα 2009.

- *Παρουσιολόγιο Νεοελληνικής Ποίησης, 1801-1850, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών*, 2008 στο <http://poetry.ims.forth.gr/>.

Ραγκαβής Αλέξανδρος Ρίζος, *Απομνημονεύματα*, Τ. Α-Β, Αθήνα 1999.

Ραγκαβής Ευγένιος Ρίζος, *Livre d' or de la Noblesse Phanariote en Grèce, en Roumainie, en Russie et en Turquie*, Athenes 1892.

Ρήγας, *Σχολείον ντελικάτων Εραστών*, επιμ. Π. Σ. Πίστας, Αθήνα 1994.

Σιγούρος Μαρίνος, *Δ. Σολωμός, Άπαντα Ποιήματα και Πεζά*, Αθήνα 1957.

Υψηλάντης Αθανάσιος Κομνηνός, *Τα Μετά την Αλωσιν (1453-1789)*,
Κωνσταντινούπολη 1870.

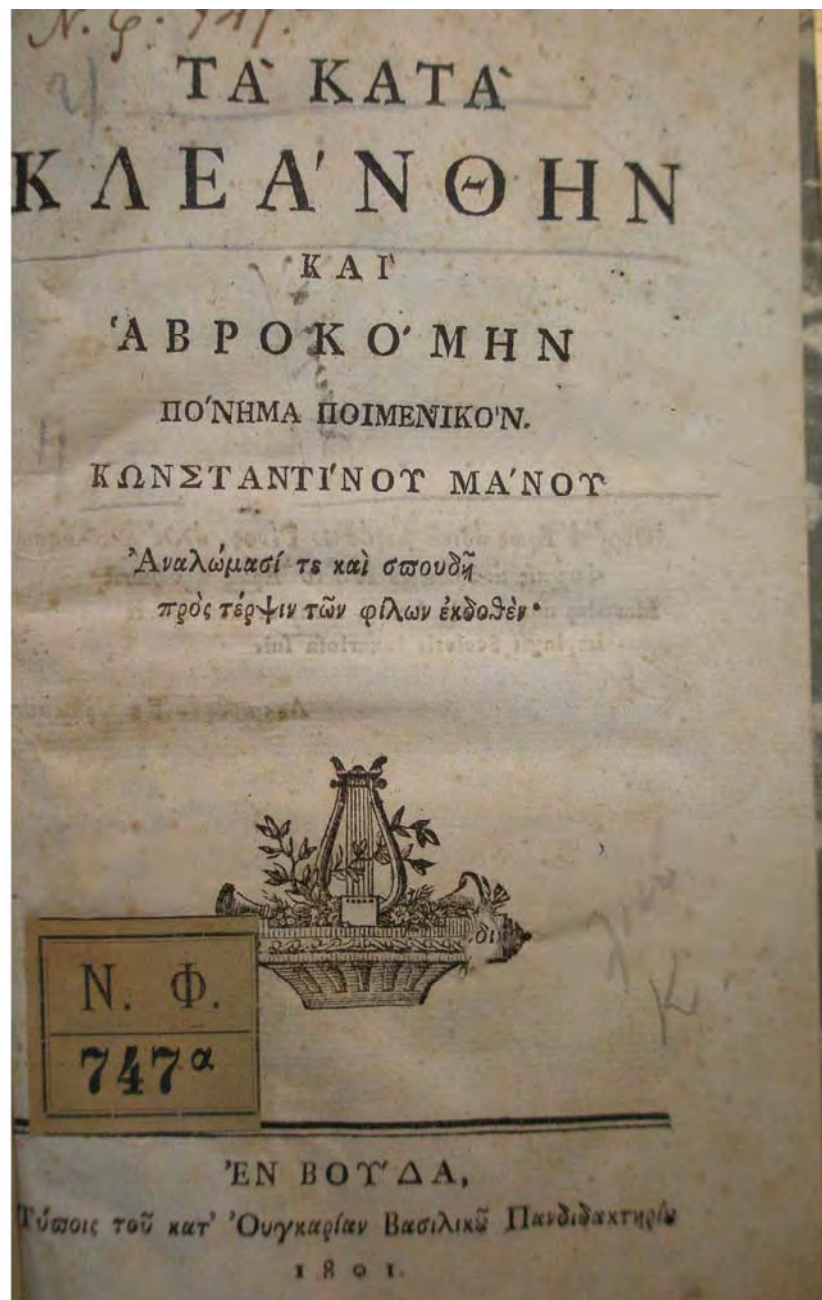
Παράρτημα Εικόνων

I.

Δύο παραλλαγές του οικόσημου της οικογένειας Μάνου.

II.

Το εξώφυλλο της έκδοσης του 1801. Αντίτυπο Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, αρ. Ν. Φ. 747^α.

III.

**Ο οικογενειακός τάφος του Κωνσταντίνου Δημητρίου Μάνου
στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών.**